
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥१॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥७
रुद्रदत्तचातुर्मास्य॥ एम्
रघुणाथआवळेलस्य॥

॥१॥

(Mss collection presented by?
वे.शा.सं. हरिभाऊ ...
रामसंद ... नागपूर)

Accession No:- ~~5930~~ M 863

Title:- टि. आपस्तम्बसूत्रवृत्ति दीपिका - प्रश्न ८.
(चातुर्मास्य)

Author:- ले. (नारायण भट्ट आवळे)
रघुनाथ आवळे.)
टि. भट्ट रुद्रदत्त

Subject:- वेदांत - कर्मकांड.

पत्रे:- (47)

(1)

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंह॥ अथ नित्यत्वसामान्यात् हविर्यज्ञसा
मान्याच्च॥ चातुर्मास्यानि व्याचष्टे॥ अक्ष० भवति॥ चतुर्षु चतुर्षु मासे
षु भवानीति॥ चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि॥ तैः समुदितैरिष्टव
तोऽल्पकालिकेन भोगेन क्षपयितुं पुण्यं अक्षय्यं भवति इति नित्य
त्वेप्येषां फलोपन्यासः॥ पशुबंधवदेवप्रस्येतव्यः॥ नित्यत्वं चैषां
श्रौतसूत्रे चतुर्होत्रादिविधिषु नेकत्र नित्येषु समभिव्याहारात्॥ सूत्र
कृता च नित्याधिकारे वचनात् आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासा
भिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमेण पाठात्॥ बौधाय
नेन यावज्जीवं प्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्युरिति यावज्जीवाभ्यास

वचनात् भरद्वाजेनापि आदौ फलानुबंधेनामूनि विधाय ततः का
म्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यकाम्यविभागप्रदर्शनाच्च॥
फाल्गु० यजते॥ आमिक्षादेवतात्वेन वैश्वदेवसंबंधात् इष्टत्वेन पुराक
ल्पश्रवणाच्च॥ प्रथमस्य पर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति तेन चैत्रफा
ल्गुनयोश्चांद्रमसमासयोरन्यतरस्यां पौर्णमास्यां यजेत भारद्वाजबौधा ज५
यनाभ्यां चतुर्णामपि पर्वणामुदगयनमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापव
र्गश्चोक्तः॥ भरद्वाजस्तावदुदगयने आपूर्यमाणपक्षे समस्तानि तेषां
यथापूर्वं निवर्तनं मंतेवपनमिति॥ यथा यदि द्वादशाहानि यक्ष्यमा
णो॥ प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन तृतीये च
तुर्थे चोपवस्य पंचमे वरुणप्रघासैः षष्ठे सप्तमे [illegible] दशमे एका

दशेचोऽपरस्मिन्द्वादशेशुनासीरीययात्र्योदशेपशुरिति॥ संवत्सरप्रतिमासमेवैद्वादशरा
त्रयः संवत्सरमेवयजतेतिइतिविज्ञायतइति बोधायनस्याह॥ नक्षत्रप्रयोगउद
गयनइत्यके॥ उदगयनआपूर्यमाणपक्षेपुण्याहप्रयुंजीतेति तथा द्वादशाहेपिचा
तुर्मास्यैर्यजेतप्रथमायांवैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यांवरुणप्रघासैरष्टम्यांचसाकमेधैर्द्वादश्यां
शुनासीरीययाप्रतिपुरुषमेककपालमित्यनेनयजेतेति विज्ञायतइति॥ केचित्तुयथा
प्रयोगइत्यौपमन्यवइत्यनेनबोधायनवचनेनावागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगविभाग
कालेनचातुर्मास्यापवर्गोभिहितइतिमन्यंते तदयुक्तं॥ प्रयोगकालावधिकब्रह्मचर्य
नियमपरत्वात्तस्येपूर्वापरेपर्यालोचनयैवत्वध्यवसानमित्यलंविस्तरेण॥ पूर्व० चरू॥
पूर्वपर्वचतुर्दश्यत्राभिप्रेता॥ नपंचदशी॥ पूर्वसूत्रेणानस्याभिज्याववचनात्॥ पंचदश्यां
वैश्वदेवेनयजतइतिलिंगात्॥ श्वोभूतेपौर्णमास्येष्टिलिंगाच्च॥ आरभ्यंते अनयाचातु

र्मास्यानित्यान्वारंभणीया॥ वैश्वानरपार्जन्यां॥ वैश्वानरस्याग्निर्वैश्वा
नरोदर्शितं पुनराधेये पंचहोत्रान्वारंभणीययोर्नसमानाग्नित्वंउ
भयोरप्यन्वारंभणीयार्थयोः स्वतंत्रत्वाद्वैश्वानरपार्जन्यां पंचहोता
नाभ्यावर्तेतेति पथगुपादानाच्च॥ वैश्वा० ष्टते॥ गताः॥ प्राचीनप्रवणे
वैश्वदेवे० जते॥ प्राचीनप्रवणे यजते पूर्वस्मिन्नेव देशे देशांतरे वा सा
धारणनिर्देशाद्वरुणप्रघासेषूदवसाननियमाच्च॥ सत्याषाढश्चाह॥
प्राचीनप्रवणेवैश्वदेवेनयजतोदवसायानुदवसायं वेति॥ पशु० हो
ति॥ अथवैश्वदेवायावाग्न्यर्थपउपस्त्यस्य पशुबंधस्याच्छनाहवनीय
प्रणयंति॥ नात्रोद्यतहोमं जुहोति॥ पूर्वीयत्संनपरोभवासीतिलिंगवि
रोधादितिभावः॥ तूर्णीयंति॥ पुनरूर्णास्तुकाग्रहणात् संभारांतरा

॥३॥

र्थ्या

षिपरिसंख्याता निभवंतीति तस्यामग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिपु
क्तिभ्यः॥ नानुपरं॥ अनुत्तरवेदिकवचनादुत्तरवेदिवरूपा प्रघासतंत्रे
महाहविषि च नित्यं पाशुकं प्रणायनं॥ अग्नी० रोति॥ अमावास्यातंत्र
तामस्य पर्वणः ख्यापयितुं अग्न्यन्वाधानादेः अनुक्रमणं तत्र वैश्व
देविकधूं हविः॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः शारदोदु
हान्नु इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः॥ प्रस्त० रस्थ्य॥ प्रस्त० पुष्पं॥ तद्भूतोद
र्भाभेद इत्यर्थः॥ ननु शारमयं बर्हिरित्यादिवद्बर्हिर्ग्रहणेनैव प्रस्तरस्यापि
सिद्धग्रहणे किमर्थं पृथक् प्रस्तरग्रहणं॥ परमतनिरासार्थमिति ब्रूयात्॥
कल्पांतरकारैः कैश्चिदन्यतरस्य प्रस्तमत्ववचनात्॥ आदरार्थं वा॥
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात्॥ यथा प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेधा बर्हि

॥३॥

षा वेत्यादौ॥ त्रेधांकधा॥ तदेतदुभयात्मकं बर्हिर्वहनिधनोपपन्नमयि प्र
थमं त्रेधा विभज्य संनह्य त्रीन् पितान् भागान् पुनरे॑कधा संनह्यतीत्यर्थः॥
तस्मिन्मंत्रः॥ तस्मिन्नेकधा संनहने संनहनमंत्र प्रथमानि तु संनहनानि तू
ष्णीं भवंति तत्र त्रेधा संनद्धस्य बर्हिषः प्रस्तररहितो भागो प्रथमबर्हिमंत्रे
ण संभृत्य तयोः प्रस्तरवंतं भागं बर्हिमंत्रेण प्रस्तरेण च मंत्रे चास्याधायत
तः सर्वं संनहनमंत्रेणैकधा संनह्यति॥ तथेध्मः॥ तथेध्मोपि प्रस्तमयः पुष्पि
तत्रारवावृक्षाद्भूहार्य इत्यर्थः॥ त्रयो० दारुः॥ गतः॥ त्रीन् क० ह्यति॥ तथा
त्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च तूष्णीं पूजान् संनह्य ततस्तान् संन
हनशुल्बेमंत्रेण संभृत्य ततः संनहनमंत्रेणैकधा संनह्यति॥ पूर्ववं० यति॥

॥४॥

पूर्ववत्सांनाय्यवत्॥ तत्र च यवाग्वास्वयंहोमः॥ इह वो विश्वे देवा रमयंतु
गावइत्यादयो मंत्रविकाराः॥ श्वोभू० चंवा॥ पात्रं चमसश्चमसेन जुहोतिस्रु
चावेत्यनुवादात्॥ कंसं चमसं चेति कल्पांतरकाराः॥ न च तयोर्जुहूधर्माः जु
हूवत्कल्पतरलिंगवचनात् फलाश्रवणाच्च तेन प्रातर्दोहपात्रैः सहप्रयोगः॥
निर्व०पति॥ राजसूयकान्याग्नेयादीनि द्यावापृथिव्यांतानि हवींषि समा
म्नातानि क्रमेण निर्वपतीति॥ तेषांपोष्टं०राणि॥ संचरंति पर्वांतराण्यं पी
ति संचराणि॥ पर्वचतुष्टयसाधारणानि यावत्॥ यथाहतत्रसमाम्नातं॥ य
तद्ब्राह्मणान्येवपंचहवींषि॥ पिष्टानां पोष्ट०यति॥ पिष्टैस्तंडुलैस्तत्र चरु
पुरोडाशं गणं न्यायेन प्रागधिवपनात् पोष्टानामपि पुरोडाशीयैः सह वि
भागः न चरवः पिष्टत्वसामात्॥ उभयोश्चरुपुरोडाशीययोर्यथाभागं व्या

॥६॥

वर्तंधमिति विभज्य देवतोपदेशनं॥ बहुत्वाद्विभज्यानां ततः पात्र्यां पि
ष्टेषु पौष्णानां पूर्ववद्विभागः॥ तथा भारद्वाजः॥ सहैतरान् पिनष्टि संयु
तानां पिष्टानां पौष्णमपोद्धरति॥ सत्याषाढश्चाह संयुतानां पिष्टानां वि
भागमंत्रेण पौष्णमपच्छिद्य चरुकल्पेन श्रपयतीति॥ ततश्चाधिश्रयण
काले चरुवद्यज्ञरुत्पूतास्वप्सु पौष्णमोप्य श्रपयति कपालोपधानकाले
भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यध्वेति ऊहेनैककपालेंगारान प्यूह्य प्रा
तर्दोहः॥ तस्मै०यति॥ मारुतश्च यथानंतरमानयति॥ पुरोडाशमधि
श्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोमीति लिंगात्॥ व्यक्तोक्तेश्चौ बोधायने
न॥ पत्सं०जिनं॥ तत्र यद्धनीभूतं संपद्यते तदामिक्षा हविः॥ श्रवसि
द्धं तु वाजिनं॥ तच्चोभयमपि तथैवावस्थाप्य द्यावापृथिव्यस्याधिश्र

5

यणादि करोति॥ पशु०ज्यानि॥ पशुवदाज्येन दध्नो देहीति संप्रेषः तथा
ज्यानि चतुर्गृहीतानि भवंति पृषदाज्यवंति च॥ पृष०दाज्यं॥ दध्याज्ये पृ
थगेव गृह्णाति न तु दध्याज्यमानीयत थामहीनां पयोसीति पुनर्वे
चनात्॥ ज्योतिरसीति मंत्रो निवर्त्तते सादनकाले तु दधिस्थाली न सा
द्याकार्याभावात्॥ अभिघारणकाले सौम्यवर्जं पौष्णान्तानामाग्नेय
विकारत्वात्॥ मंत्रेणाभिघारणं॥ तूष्णीमितरेषां॥ प्रातर्दोहवदामि
क्षायाः॥ उद्वा०चति॥ उद्वासनकाले मरुतो द्वासनानंतरमामिक्षां सां
नाय्यवदुद्वास्य संनहनाद्युपसेचमांतं कृत्वा ततो द्यावापृथिव्यमुद्वास
यति॥ अलं०यति॥ व्याख्यातः॥ उत्करे वाजिनं॥ वाजिनं तूष्णीमासाद
ति न व्याहृतिभिः न च प्रियेणेति प्रधानमंत्राभावात्वादुभयो मंत्रयोः॥

अप्रधानत्वाच्च॥ वाजिनस्य॥ यथोक्तम छो हविंषि निर्वपतीति॥ पंच०राति॥
अमावास्यातंत्रत्वादेव सिद्धे पंचहोतुः पुनरुत्सादनमितरमंत्रपरि
संख्यानार्थः॥ आगंतुको यमाधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्ये॥ तदार्थं प्राग्नवद
भिमर्शनं मारुतस्य॥ यथोक्तं भारद्वाजेन ध्रुक्षरक्षस्य राऐन्द्राग्नविकाराइति॥ सांना
यमंत्रयोश्चामिक्षायामुहो वपायाव्यास्यातेः॥ तस्याश्चोभयदेह विकारत्वं वरुण
प्रसासेषु वक्ष्याति॥ पशु०न्यश्च॥ हवींष्यासाद्य पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च सप्त
दश॥ नव प्रयाजाः॥ गतः॥ चतु०याज्याः॥ प्रेषाणां प्रतीकान्यादयो याज्यायेषा
न्तेन थोक्ताः॥ यथा॥ दरोअग्नआज्यस्य व्यचित्यादि अनुमंत्रणोश्चेषाप पशुदेव व
द्रष्टव्याः॥ पशु०पनं॥ षतुर्थीष्टमयोरित्यर्थः॥ प्रच०रिति॥ तत्रामिक्षायाः स
र्वस्मकृदवदानं पात्रद्वयात् एकस्मादयागात्॥ इतरस्माद्द्रोणाकार्याणि हविरे
कस्मिन्नवदानं पात्रद्वयात्...रयोकदुरणास्याथेवहेत्वाय॥ पूर्ववे
कत्वात्॥ केचित्तु पात्रद्वयाद्द्विर्द्विर...

यद्यपित्रयमेवप्रकृतिःसर्वैकपालानांतथापितत्रैवधर्माणां
दाग्नयणेकैककपालवत्॥यद्यपित्रयमेवप्रकृतिःसर्वैकपालानांतथापितत्रैवधर्माणां
सूत्रकृताप्रथमोक्तेस्तदेतिदेशः॥हतानुमंत्रणंचाग्नीषोमीयवत्सौम्यस्याग्नेय
वत्सावित्रस्य॥ऐंद्राग्नवन्मारुतस्यप्रत्यक्षाम्नानात्स्वितरेषामनुमंत्रणाः॥मधु०
होति॥गतः॥दक्षि०गावोवा॥प्रथमजस्तस्मिन्संवत्सरेइतिनोषः॥पूष०इति॥
गतः॥अप्ला०वर्जम्॥आदितस्तावद्दष्टावनूयाजामैत्रावरुणप्रैषवर्जेआदिते
एवाष्टाभिःपाशुकैः॥सामानास्तावद्एवैषांयाज्याःतएवन्वहतानुमंत्रणइत्यर्थः॥
उत्त०त्तमं॥उत्तमेनैकादशेनैवनिगदेनयजति॥अथवाप्राकृतेनोत्तमेनेत्यर्थः॥
देवान्०तरान्॥एवंप्रतिवदेवसंप्रेष्यतिनपशुवदित्यर्थः॥ननुमैत्रावरुणाभवा
त्प्रैषवर्जमितिवचनाच्च॥प्रकृतिवत्संप्रेषाभविष्यतितत्रकिमर्थंआरंभः॥स
त्यंतथाभविष्यतिभ्रमस्त्वत्रप्रादुष्यात्प्रकृतौहिसर्वार्थेनाद्यसंप्रैषेणप्राति

स्विकेनद्वितीयेनचमध्यमोत्तमयोरेवद्विजयत्वेदृष्टं॥तथापशौ
वपितद्विकाराणामेवद्विजयत्वमुत्तं॥उत्तरयोर्विकारेष्विति॥वस्य
तिचपित्र्यज्ञेदेवौयजयजेतिप्रथममिति॥तेनात्रापितद्विकारा
णांपंचमप्रभृतीनांमेवद्विजयत्वं॥ननुप्रथमविकाराणांद्वितीयत्व
तीयचतुर्थानामैमितितस्माद्भ्रमनिवृत्त्यर्थोपुनःपुनरारंभः॥संवत्स०
जते॥अथपशुवद्व्यूहनादिसहैभृतापृषदाज्यधान्याःस्रुक्त्वाकेतु
होतादिव्यंधामाशास्तइत्यस्यपुरस्तात्संवत्सरीणांपुष्टिमाशास्ते
इत्यावपति॥एवं०मति॥यजमानोपिसामेसत्याशीरस्ययजुषो
नंतरंसंवत्सरीणांपुष्टिमाशास्तइतिजपति॥परि०हाति॥सं

॥७॥

स्रावांतं कृत्सेस्येता वत्तेवसिष्टेपरिधीन् प्रहृत्येतिवचनं प्रहृत्य परिधीन् जुहोतीतीति
वाजिनब्राह्मणस्यापिञ्चयमेवार्थ इति दर्शयितुं ॥ तेन संस्रावः परिप्रहरणां
गमितिव्याख्यापितं भवति बर्हिरनुविविचेच बर्हिस्कंदयन् ॥ नाभि० यति ॥ अ
भिघारणप्रतिषेधाद्वदान वचनाच्च ॥ द्विगृहीतेनैवेज्या न चतुर्गृहीतेन ॥ वा
जि० तेन ॥ गताः ऊर्ध्वं जति ॥ अनवानमनुवसन् अर्द्धर्चे सान्नाय्यवद्द्युतानु
मंत्रणं नेत्यन्ये ॥ प्रधानार्थ त्वात्तस्या ॥ वाजि० जाति ॥ अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृ
दर्थत्वात् अग्निरह मायुष्मानित्यनुमंत्रणं ॥ त्र या० स्येति ॥ समर्धदानं ॥ ग्रहप
सोमादीनां त्रयाणां गृहाणां नुवषट्कारान् कस्विष्टकृदर्थे पृथक्कुर्वन्नाति ॥
किंतु देवतेज्याविष्टे नैव यजतीत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ त्रयाणां हविषामयमे
वानुयागः ॥ न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति ॥ उद्रे० यंति ॥ उद्रेकः शेषः प्रतीज्य प्रतिया

८ ॥७॥

गंतस्त्वा अंतर्वेदिसादितं शेषं सर्वे सर्वान्वासमुपहूय भक्षयति ॥ पात्र्या दाहाय ॥
अस्या० यते ॥ कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन यथा होतरुपह्वयस्वाध्वर्यवुप
ह्वयस्वेति ॥ उप० चनः ॥ प्रतिवचनो मंत्र इति शेषः ॥ उपहूतो स्मि मयेतीत्यर्थः ॥
होता० सेके ॥ अनियतक्रमा स्मृतरे प्रवर्ग्यपितृयज्ञयोरिव विशेषावचना
त ॥ भरद्वाजश्चाह ॥ होताग्नेध्वाध्वर्युरथ ब्रह्माग्नीध्रथयजमान इति ॥ वा
जि० यंति ॥ भक्षयिता यो यः स सर्वो अनेन भक्षयति ॥ पश्च० षि ॥ पत्न्य यत्नभि
तित्रीणि ॥ सिद्ध० ष्ठते ॥ दर्शवत्संस्था ॥ आमिक्षा यजमानभागो दधिपयोमं
त्राभ्यां प्राश्य ॥ श्वोभूते० श्रूणि ॥ अद्भिः क्लिन्नं देमुपोदनं त्रीणि श्वेतान्येतानि
यस्याः सा त्रेणी शल्यकमृगस्यांगरुहा सूचिः शललीइक्षुकांडं दशोर

८

नंतरं का०उशलाकावाउदुबरंताम्रंश्चोदुंबरंलोतिलोह विशेषणं॥ लोहितायसेन निवर्तेत इति श्रुतेः तत्रतु ताम्रस्यैव केवलस्य॥ वपनसामर्थ्याच्चमिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वीत॥ तेन क्षुरशलली भ्यां गृहीतेन क्षुरेण केशान्निवर्तयते छिनत्ति॥ शललीक्षुभ्यां केशान् विनीय क्षुरेण निवर्तयत इति कल्पांतरं॥ श्मश्रूणि वापयते॥ स्वार्थिको णि च॥ वापयते ध्वर्युणा॥ यजमानः सर्वं वावपत इति सत्याषाढः॥ त्र्यत्त० इति॥ अनेन मंत्रेण केशान ध्वर्युर्निवर्त्तयति श्मश्रूणि तूष्णीं वपति॥ तदं० वाकं॥ निवर्त्यमानेषु केशेषु जपति॥ तस्यतानि॥ यजमानस्यैवेश्वदेवा दिषु पर्वसु चतुर्मास भाविषु तत्तदंतराल कालिकानि कानि व्रतानि वक्ष्यंते॥ नामा०पै ति॥ रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः नित्ये पशौ वे ध मिडामांस हविर्भक्षणं

मवस्यैव॥ अं सेजं जायां॥ ऋतौ महिषीं जायामुपैति वा नोपर्यास्ते नो परि पीठादावासीत शयीत वा प्रदर्शीनार्थं चास्तनवचनं अथाधःश यीतेत्याश्वलायनः॥ जुगु० न्ततात॥ जुगुप्सया वर्जनं लक्ष्यते॥ वर्जयेदनृतं॥ आहिताग्निस्यादेव सिद्धस्य पुनर्वचनमादरार्थं॥ प्राउ० शीले॥ प्राक्शिराः॥ अमं०श्नाति॥ ओदनत्वेन व्यंजनत्वेन वेति संशये निर्णयमाह॥ मध्व०परं॥ मध्वश्नातीति श्रुत्यर्थस्य विषयत्वादित्यर्थः॥ अत्रानुग्रहमाह भारद्वाजः॥ मध्वलाभे दे वमधुरेवेति विज्ञायते॥ वनस्पते मधुनादैव्येनेति दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः॥ बौधायनस्त्वमध्वश्नातीति प्रकृत्याह घृतमि

(9)

॥१॥

त्येवेदमुक्तं भवति ॥ देवमध्यतिविज्ञायत इति ॥ आश्वलायनस्तु मधुमांसलवण स्त्रीवन्तेख्वनादि वर्जयेदिति ॥ ऋतु० ज्यन्य ॥ वैश्वदेवादिपर्वणां संवत्सरकालसा दीनां र ध्यानां प्रवृत्तिविध्यमनेन प्रदर्श्यते स एष चातुर्मास्ययाजी द्विविधः एकः ऋतु याजी इतरश्चातुर्मास्ययाजी । त्रयो वसंतादीनां ऋतूनेव प्रतीक्ष्य तत्र तत्रैव यजते तेन तेन पर्वणा यजेत ॥ न तु चातुर्मास्यावधिः फाल्गुन्याषाढ्यादिचापेक्ष्यते स ऋतुयाजी । यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजते स चातुर्मास्ययाजी ॥ एतदुक्तं भवति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षु चतुर्षु वा मासेषु चातुर्मास्यैर्यजते ॥ वसं ताद्यृतुषु वा जातेषु तस्य तस्यर्तोरादिमेव पर्वणीति ॥ तत्र तु याजिनो विधिं द ॥१॥

र्शयति ॥ वसं० यते ॥ ऋतुयाजी विषय एवायं विधिर्न चातुर्मास्ययाजि विष यः ॥ इतरथा साकमेधानां शरद्विधाने चातुर्मास्याविधिविरोधात् फाल्गुन्या षाढ्यादिविधिनैव सिद्धेः वसंतप्रादुर्विधिर्वैयर्थ्याच्च ॥ न च वाच्यं ॥ सौ रेवरां तेया फाल्गुनी यात्रा वषिवाषाढी तत्रैव प्रवृत्त्यर्थं वसंतप्रावृड्विधा नमिति चांद्रमसानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्ते दर्शयिष्यमाणत्वात् तस्मा त् ऋतो यजिन एवायं विधिः ॥ ॥ इति प्रथमः पटलः ॥ ॥ तत० यजते ॥ पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संवत्सर इति वक्ष्यति तत्तत्पर्वगणनया वैश्व देवकालात्पर्वणः फाल्गुनात् चैत्राद्वारभ्य चतुर्षु चांद्रमसेषु मासेषु वत्ती तेषु या अनंतराषाढी श्रावणी [illegible]

(10)

१०

वरुणप्रघासाख्येन कर्मणा यजे॥ आषाढी श्रावणी च फाल्गुनी चैत्री भ्यां व्याख्या
यते॥ उदवसानवचनं वैश्वदेवे नियमप्राप्तनियमार्थं वरुणप्रघासस्मारख्यातुं
प्रदाहिस्यो वरुणं राजानं वरुणप्रघासैर यजेतेति वरुणस्येज्यत्वस्तवनेनाभिक्षा
देवतात्वेन च वरुणस्संबंधात्॥ शमीपर्णान्युपवपति घासमेवाभ्यामपि यच्छं
ति घासस्संबंधाच्च निर्वक्तव्या॥ रा दश्वायं निसंबहुवचनांतः पुल्लिंगाश्च प्रयु
ज्यते॥ चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यामिति निमादाधिकमासवति संवत्सरेण चातुर्मा
स्यारंभः॥ प्ररू०वति॥ बहुचेब्राह्मणवचनं विकल्प्यार्थं॥ प्ररूढः केशः गुल्मोय
स्मिन् देशे तत्रवायजेत यत्र क्वचिद्वा देशांतर इत्यर्थः॥ तस्य० कल्पः॥ तस्येति
कर्मापेक्षया पवपेक्षया चैकवचनं कल्पः प्रयोगः॥ वेदौ कुरुतः॥ आगूर्य०
प०५प०स्प०रय० उदवसाय गार्हपत्य निहितेनेतरं वेदो स्याद्वेधो कार्यते चाग्नेर

१०

गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्प्यांतराभिप्रायेणाग्रेणाहवनीयं॥ प्राचीप्र
रूत्वेन समेहे अपि दार्शपौर्णमासिक्या विस्यर्थः॥ उत्तरस्याः पाभुबंधिकत्वे
भ्रमनिरासार्थं समवचनो॥ कः प्रसंग अस्ति भ्रमरहेतु उत्तरवेदिसंबंधा
त्॥ पाभुकी वोत्तरे तिकल्प्यांतरे तं निरासार्थं च तस्मा घुत्त मेव साम्यवच
नं॥ तं त्रांजसा गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थात्तसंचरार्थमंतरा ळ मुक्का शिरस्थानीयस्य
गार्हपत्यस्य बाहुद्वयवत्पार्श्वयोर्द्वे वेदी भवतः॥ ब्राह्मणेनासां दक्षिणे बाहु रि
ति श्रुत्यत स्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिंल्लोक उभया बाहुरिति बाहुर्वे यास्तवना
नात् तस्मात् रथ० मात्रं व्य० साविति लिंगाच्च॥ उत्तरं स्थानाचरति कर्माणि करोती
त्यर्थः॥ उत्त०तंत्रं॥ विहार संयुक्तं ह तत्र उभयोर्विहारयोर्भवति॥ उभयदेश

११

११

भावित्वात्प्रधानानां देशभेदे चोंगानाम विभावादिति भावः॥ यथोक्तं न्यायवि
द्भिः दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं तंत्रं क्रियतेति॥ अपि पत्नीः० ज्ञाः॥
पत्नी पत्नीसंयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थं अपराग्निहोमानां तेषां त्वेकाग्नित्वाक
ल्पांतरमताच्च तंत्रता मा विज्ञापति॥ पुनः पूर्ववचनमेकत्रत्वेप्यग्नेः कर्तृभे
दादुभयवेहारिकाणां पृथगुभये कार्यं इत्यर्थः॥ उक्तं च जैमिनिना॥ एका
ग्नित्वादपरेषु तंत्रं स्यादिति नाना वा कर्तृभेदादिति च॥ एक० प्रैष०॥ युगप
त्काल्हानां निगदानामध्वर्युर्वक्तेति वक्ष्यति तत्रार्थद्वयविषया अपि ये संप्रैषा
स्तु तेष्वेकवदेकार्थोऽद्वैकवचनेन प्रयोज्या इत्यर्थः॥ यथा अग्नये प्रणीयमा
नाय अग्नये समिध्यमानाय अग्नीत् परिधींश्चाग्निं च इ मोनराः शृणुतने

११

दिं ध्मावर्हिः तपसाद इयेत्यादि तेषां चार्थद्वयविषयत्वेपि अग्निमादध्वीतेत्यादिवज्ज
त्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेः माभूद्दोषवाध इति भावः॥ संसर्गिद्रव्याभिधायित्व
च्च॥ अग्निशब्दस्यानूहाग्निशब्दस्य यथा हर्मीमांसकाः संसर्गिषु चार्थस्यापरि
माणत्वादिति सत्याषाढश्चाह॥ तदध्वर्युसंप्रैषस्यैवकदग्निसंयुक्तानि सामि
धेनीषु अग्निप्रणयने अग्निसंमार्जने चेति॥ बौधायनश्च॥ अग्नये समिध्य
मानायेत्येवपठितवान्॥ अतश्च न्यायात् यजमाने प्यग्न्याधिनामन्तहः यथा
पुनर्जित्वा समिद्धो अग्निराहुत इत्यादेः अत्र च संप्रैष इति वचनादन्ये संप्रैषेव
ध्यायेनिगदाः सर्वे दामंत्रणमादि विषयाः ते निगदादेव प्रयोज्याः यथा गताम
ग्नीत्प्रेणेष्यावः प्रोक्षिष्यावः विर्वेष्याव इत्यादिकेत्वित्वात् मंत्रनिगदा नैव एकव

१२

त्रयोऽयमन्यंते तदुक्तेषु संप्रैषात्रहणादि सेकवदामंत्रितस्य द्विवदनुज्ञाव
चनविरोधाच्च सत्याषाढस्तु भाष्यामप्येवसमंत्रणमाह यथो श्रौ ब्रह्मणामामं
त्रयेते द्विवद्ब्रह्मानुजानाति॥ द्विव॰ नाति॥ ब्रह्मा द्विवचनेनानुजानाति यथा
प्रणयतं देवतां वर्द्धयतं युवां प्रोक्षत इत्यादि॥ प्रवराश्रावणे तु आमंत्रण
मनुज्ञा चैकवदेव भवतः॥ आश्रावयिषुपि तु रेकत्वात् ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्र
हणं च यजमानादेः संवादेश्च प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात्तत्तदेनिर्वप
ते संवदेथामनुप्रहरतं अगतमित्याद्यपि एकवद्भवति॥ छेगु॰ वन्तः॥
असंभिन्ने असंश्लिष्टे एथादयः प्रकृतावेव व्याख्याताः एषन्यतमं

१२

२ स

॰भयोरंतरालपरिमाणमित्यर्थः॥ तत्र वेदिश्रोण्यंसकोष्ठ्योरेव भवति मध्ये तु सं
नमनत्वाद्धि स्तरः पद्यते॥ अंत॰ चरः॥ अंतरावेदियोदेशः प्रतिप्रस्थातुः संचरः
कर्मार्थः एवं चोत्तरतोपचारत्वे दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति॥ अप॰ चे
रति॥ प्रतिप्रस्थातेति शेषः अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्मध्यगतो
गमनदेशाभावाच्च स्वयं पुरस्तात् गार्हपत्यस्य गच्छन्तस्तु यथा पुरतो हरति न
वाध्ययोः बहिर्नयति॥ उत्क्र॰ यति॥ गतः॥ समा॰ त्क रण॥ द्वयोरेकैवोत्करो द्वाभ्यां
उत्करः तत्रोभाभ्यां न्युप्तमाग्नीध्रस्तत्रेणाभिगृह्णाति यजमानश्च तत्रेणानुमं
त्रयते॥ विभवात्॥ पंचर्त्विजः पंचर्त्विजो भवंति॥ न तु प्राकृता एव चत्वारः न पं
चभ्योधिकादक्षिणवेद्यर्थमपि पृथक् ब्रह्मादय इत्यर्थः॥ यदे॰ स्थाता॥ यद्य

13

॥१३॥

देवकर्माध्वर्युः करोतीति तत्तदेव कर्मेतमनुप्रतिप्रस्थातापि स्वस्मिन्विहारे करोती
त्यर्थः॥ तथा च कात्यायनः॥ प्रणीतापत्नीसंनहनादि त्वनुकृत्य प्रतिप्रस्थातेत्यु
क्त्वाहतत्कृतानुकारो न्यत्रेति बौधायनश्चाह॥ अथान्यत्राध्वर्योः कृतानुका
रो भवतीति एवं च क्रमत्वाविलादुभयोः कर्मेणः ~~आव~~ निरसंभवे यजमा
नानां यथान्वाधीयमाने जपति वेदिं संमृज्यमानो बर्हिरासाद्यमानमित्यादौ॥
वि भवतां तु तं तत्त्वमेव सर्वत्र यथान्वाहिते षु ~~अ~~ जपति बर्हिरासंनं प्रयाजा
न् हुतानित्यादौ॥ यत्किं॰ कुर्यात्॥ एवं सूत्रे सर्वास्मिन्नाध्वर्यवे प्रतिप्रस्था
तुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते यत्किंच वाचा कर्मिणि इति वा गीति वा गिंद्रिय

१क

मुच्यते॥ तज्जन्यो व्यापारो वाचा कर्म तस्याध्येतत् कर्म वाचा कर्मिणां तदध्वर्यु

॥१३॥

रेव कुर्यात् मंत्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थातुः केवलं कर्माण्यनुतिष्ठेत्
तदुच्चरितैरेव मंत्रैरुभयोरनुष्ठेयार्थसिद्धेरिति भावः॥ युग॰दात्॥ यद्वा युगपत्काले
निगदमात्रविषयोयं नियमो भवेत्॥ तत्रोच्चैः प्रयोगमंत्रास्तावन्निगदाः संप्रेषा
इयोतेषु च द्वयोर्युगपत्त्वयोक्तव्यतयोपस्थिताः युगपत्कालाः योगपद्यं च ना
स्तीति केचित् किंतु पूर्वसूत्रानुरोधेनानंतरभावित्वमेव तेत्र करिणा युगपत्कालानि
गदाः उच्चैः समा~~क~~हृतं वैत्राविदहंतश्रपयत प्रोक्षणीरासादय॥ आश्रावय
अगतमग्नीत् ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामीत्यादयः तानध्वर्युरेव प्रयुंजीत निगदं चोद
नीयानां आग्नीध्रादीनामेव संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् ये त्वयुगपन्निगदा
उपस्तृष्टां मे प्रब्रूतात् गां चोपसृष्टां विहारं चांतरेण मा सञ्चारिष्टेत्यादि बृहीत्येवमाद

१५

यः येचान्येनिगदव्यतिरिक्ता मंत्रास्तान्सर्वान्प्रतिप्रस्थातापिप्रयुंजीतेति॥तत्रा
न्यंमतं॥वाशब्दोवधारणार्थः॥यत्संव्यावर्त्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वकल्पइति
तस्मात्परकर्तृकेतिर्वीयादोपरवक्तृकेच मंत्रेनिर्वपामीत्यादिमंत्रवर्णवय्यर्थ्या
त्॥यथोक्तंन्यायविद्भिःमंत्राश्चसन्निनित्वादिति॥सासंधा०स्कारान्॥पूर्वसू
त्राभ्यां मंत्रेषुप्रयोक्तुर्नियमउक्तः॥अनेनकर्मस्वपिनियमउच्यते॥साधार
णद्रव्यविषयानपिसंस्कारानध्वर्युरेवगार्हपत्यादिनामन्वाधानपरिस्तर
णादिब्रह्मयजमानासनप्रकल्पनपत्नीसन्नहनहोतृवरणपर्वाजनादि
रूपानकुर्यात्॥संस्काराणामेकत्वादिविभावः॥प्रागु०रस्याः॥एकयत्ले
न[illegible]स्फ्यकृतारेखेवकस्फ्यातयावेदिअनुसंभिनत्तिसंबधयतीत्यर्थः॥

उत्त०वति॥अंतरेववेदेरुत्तरवेदिमुपवपति॥तत्याहवनीयायतनौवस्तुरतोवे
देस्तत्रवेधंतेवेदेःपशुबंधवत्विज्ञायतेमेसीत्यादिविधिनाशम्यामात्रीमु
त्तरवेदिंकुर्यादित्यर्थः॥फाल्ले०यतः॥संभारनिवपनालेदक्षतोनिःसारणं
तेवातत्रसंभारःपूर्ववद्गृणीस्तुकेवसारचदक्षिणविहारेपिस्यात्सभुबधवदि
तिपुनर्वचनमनुत्तरवेदिकेपिदक्षिणविहारेनित्यत्वार्थंपुनर्गार्हपत्यग्नइ
कल्यांतरोक्ताहवनीयंवेदिंरत्याहवनीयात्प्रणयनस्यानिवृत्त्यर्थंइध्माभ्या
मुपयम्यसर्वेवाविभज्यप्रास्तत्वात्प्रणयनमिति॥कात्यायनेनस्विभागस्य
दर्शितत्वात्विभक्तस्येवोद्धरणमितिउद्धृतस्यवाविभज्यप्रणयनमित्यर्थः॥
गतश्रियोविभज्यप्रणयनंभवति॥नोघ०उत॥विस्पष्टार्थंपुनर्वचनं॥

अंत० ध्वर्युः॥प्रतिप्रस्थातुरत्रपूर्वत्वार्थवचनं॥ सहेतिभारद्वाजः॥पूर्वो० लस्यां॥
प्रतिष्ठापनंपश्चिमभावेपिंद्याम्ने वाग्निप्रतिष्ठापनं तु न्यमुत्तरेण॥ अग्नी०
रतः॥ अतिमुत्त्यंतेन्वाहपतः ऋमेणगार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव
अन्वाधीयमानायां याजमानानामाहुतिः॥ शाखाहरेणप्रतिप्रस्थाताप्रथ
मः हविश्राथम्यात् तच्चानंतरमेववक्ष्यति॥ तथे० बर्हिर्षा॥प्रस्तमयत्वादिर
पिविशेषोत्रानुसंधीयते अपिपृथगाहरणः स्वेस्वेकाल्ले तेषांचवैश्वदेव
प्रकृतिकत्वात्॥मारु० ध्वर्युः॥ मरुन्द्यो देवभागं मरुत्यः शारदोदुहानइत्या
दिदक्षिणस्याग्निर्दक्षिणतो व्रतोपायनं॥शमी० वंति॥ दक्षिणस्यैरेव॥ ॥१५॥
उत्तरस्यसंपेनस्यस्नुकृत्वात् विहारस्य॥ पात्राणांतराणाप्राकृतएवरक्ष

१ ता

नियमः सर्वाण्यपिशमीमयानिप्राकृनीवेतिबोधायनः॥शमीमयानिदक्षिणविहारस्येत्ये
वेभरद्वाजः॥यथा० यतः॥ मरुतोरमयतुवरुणोरमयत्वित्यादियवागृच्छेषणस्यविभागः॥
सघ० धासाः॥ कथंतदासायंदोहासिद्धिप्राप्यतितत्राह॥ एवं० स्यात्॥ आमिक्षाकरण
मामिक्षाकर्म॥प्रात० माहुः॥ आमिक्षापयस्याशब्दाभ्यांचोदितं दधिपयः आलंकेहिस
र्वेप्रातर्दोहविकारमेवेतिकेचित्प्रातर्दोहएवतत्रधर्मनित्यर्थः॥ दधितूष्णीकेभव
तीत्यर्थः॥ तथाचबोधायनः॥वैश्वदेवंपयोदोहयित्वोपवसतिसान्नाय्यस्यावृताल
त्संभवेति॥ तन्मतेवैश्वदेवस्यापिसद्यस्कालतालभ्यते॥ स्वमतेउभयदोहविकारा
इतिसिद्धं॥ निर्वपति॥ पाणिप्रक्षालनदिसमानमानिर्वपणात्॥ तत्रदक्षिणतोद ण
क्षिणविहारस्यब्रह्मयजमानासनेनेउआग्निनिहरणेदक्षिणेमेषयोरधर्मके
त्वेसर्वेषामोपधसमुक्तौ ... CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection ...

न्नेवाग्नौ प्रणीता आसादयतइति भारद्वाजः॥ तथा वरुप्रघासेषु वासमाप्रणीता इति कात्यायनमताच्चन प्रणीताः प्रतिप्रस्थातुः॥ ततो निर्वपणकाले न हवींषि निर्वपति कानि पुनस्तानि स्थिवि॥ तानि तावत्पंच संचराणि एतद्ब्राह्मणान्येवेति पंच ततऐंद्राग्नमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालमिति चत्वारि॥ सर्वेयवा भवंति॥ औषधानामेवयवमयत्वा॥ अपिं०राणि॥ अत्र नानाबीजधर्मेण निर्वापः॥ व्रीहियवानां॥ एतं०यति॥ एतस्मिन्काले ऐंद्राग्ननिर्वापानंतरं शमीपत्रमिश्राणि करीराणि करंभः तद्धारणार्थानि कंभपात्राणि तदर्थान्यवान्॥ यजुं०स्थाता॥ मेषीनाव दामिक्षाभ्यां सह प्रदानं तयोरेव शेषभूतौ॥ शमीपर्णकरीरवत्॥ न तु पृथक् हवींषि कुरुतः नवोत्तरा

॥१६॥

णि हवींषि निर्वपतीति तावद्धादृषो विधानात्तथा अवुत्तरस्यां वेद्यां हविष्यासादयत्येकामारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यामित्यंते वानुवादात्॥ तयोरामिक्षावद्देवतेमिति चानयोरामिक्षानुसारित्वप्रदर्शनात्॥ पक्षे तु पृथक्त्वं वचनाच्चतेनाप्रातस्य तावद्यजुषो विधानं यजुषाध्वर्युरिति ततश्च शाकटादिसंस्काराणामर्थानां यजुषा निवृत्तिः प्रतिप्रस्थातुः पात्री निर्वापे तु सर्वे चोभयो भवति॥ क्रमस्तु मेषयोरामिक्षाधीनत्वान्मारुतिशेषत्वाच्च॥ मेष्यास्तदर्थानां प्रथमं निर्वापः नतो मेषार्थानां उक्तं च ब्राह्मणे क्रमं मेषी च मेषश्च भवत इति सूत्रे तु मेषस्य प्रथमोक्तिरध्वर्युप्रधान्याद्देदितव्या क्रमपरे तु विधौ विपरीतमेव वक्ष्यति यथैतान्यैद्राग्नपर्यंतान्यधिश्रित्य एकादशसु कपालेषु मेषीमधिश्रयति अथासु मेषमित्यादि

चा०श्र०

॥१७॥

तदयमेवक्रमोवतिष्ठते॥ अनंतरमैंद्राग्नात् करंभपात्राणांनिर्वापः॥ ततोमेष्यास्ततो
मेषस्यततःकायस्येतिपठितएवायंक्रमोभारद्वाजीयेद्रष्टव्यः॥ तयो०वतं॥ मरुतोमे
ष्यावरुणोमेषस्येत्यर्थः॥ प्रदानेतथादर्शनात्॥ आमे०रेति॥ समानमवहननादि
वैश्वदेवेनसर्वास्तुषानवभृथायनिदधातिपिष्टेषुहविःषु करंभपात्राणितद
र्थैःपिष्टैःपत्नीकरोतितत्रातप्तानांयवानांदुष्पेष्यत्वात्सौकर्यायतापइत्यापि
ष्येरन्निति तत्परिहारार्थमामवचनं॥ यावं०षाणां॥ आमात्यासहवासिनो
ज्ञातयःपुत्रपौत्राद्याः आता एव प्रजाः जनिष्यमाणाःएप्रजाइतिश्रुतेः॥ या
वंतोगृह्यास्मइतिलिंगाच्च॥ यावंतोयजमानस्यपुत्रपौत्राभवंतीत्येवद्भा ॥१७॥
रद्वाजः सस्त्रीकःसभार्याआमवतःआमपेषाणामितिपूर्वेवत्॥ मेष०स्खाता॥

१ अत्रापिक्रमःपूर्ववत्पिंडकरणानंतरमेवतेनमेष्यर्थेनपिंडेनमेषीकरोतिप्रतिप्र

स्थाता॥ ततोमेषार्थाद्विभजतेनमेषमध्वर्युःकरोति॥ स्त्रियाः०नानि॥ स्त्रीत्वयो
तकानिस्तनादीनिचिह्नानिकरोति॥ पुंसः०जानि॥ वृषणादीनिस्त्रीहृस्वःपा
ठःछांदसःप्रयादिकोवा॥ अपि०करोति॥ पूर्वेद्युष्करैरप्यामपिष्टैःकरंभपा
त्राणांमेषयोश्चकरणमुक्तं॥ इदानींसर्वेषत्वायपक्वपिष्टैःकरणंविशेषांत
रसध्रीचीनंसहितंविकल्प्यतेपूर्वेद्युरेवपवथ्येहनियवान्वितुषानिवहृत्वाप
लीकरणवर्जंतुषमात्रविमुक्तान्कृत्वातेरन्वाहार्यपचनेकिंचित्भर्जइत्वापि
ष्टैःपत्नीपात्राणिकरोति॥ अपि०यकं॥ अपिराद्यभिंनक्रमःअत्रवृत्सरेपूर्वे
द्युःपात्रकरणानंतरंतद्वदेवपिष्टैःस्तरिष्ठीमेषावपिपत्नीकरोतीत्यर्थः॥ तथा

१ चेति तेषामेवमेषंचमेषींबोधायनः॥ ऐंद्राग्नमेषं॥ ऐंद्राग्नमधिश्रित्यपयसोद

यत१

धनीघानीदं धैतः प्रतिप्रस्थातामेषीमधिश्रयति॥ततोध्वर्युर्मेषंनत्वैतो
प्रथयत्तः॥आवृत्तिनात्राप्रसंगात्॥कुंभी०वत॥कुंभीस्थालीकपालधर्म
योस्थाल्योरधिश्रयतइत्यर्थः॥केचित्तुस्थालीपाकधर्मंकुंभीपाकमिच्छं
ति॥कार्यं०यकं॥ततःनकायाधिश्रयणाद्विप्रतिपद्यावोत्थएकलतादि

भ्योदेवताभ्योउदकंनीनीयानंतरंबाग्नीप्रवायतइत्यर्थः॥तत्रान्वाधा
नोदीनामाहवनीयसंयोगिनामुत्कर्षः॥उपलराज्यादीनांचानुत्कर्षोदू
रालक्षणादिनिद्रष्टव्यः॥पशु०ज्यानि॥व्याख्यातोवैश्वदेवतंत्रेधमावर्हि
षीउपसादयस्रुचौचेत्यादिसंनामस्यकेश्विदिष्टत्वात्॥तंनिरासार्थंउ
त्तरविधानार्थंचपुनर्वचनं॥एष०राज्यं॥गतः॥यघु०गृह्णीयात्॥आ
वव्यांचेदूरुणाप्रघासाःतदापशुवद्धन्याज्यमानीयैवगृह्णीयादित्यर्थः॥
उद्गासनकालआमिक्षयोरुद्वासितयोराद्रीभुवनस्यगोपाश्रितोउत्सातिज

निन्त्रीमतीनाभितिर्मेषीआद्रीभुवनस्यतिमेषंचोद्वास्यारनेऽकीभिरमेषजाहिस्
र्णाभिर्मेषयोर्लोमानिसंपाद्येतइति॥तद०मेषी॥तदभावेकुशान्मेदयित्वातन्द्रशि
रास्तयोःसभ्नेष्यस्वांस्वांप्रतिहरतिमन्योन्यस्यामिक्षयोरेवेकस्मिन्पात्रेन्योन्यमव
पत्तरस्यर्थः॥व्यतिहरतइत्युत्तरत्रवचनात्॥अथा०णिवा॥शम्याःपर्णानिकरं
भस्यफलानिचतत्तस्यात्रेप्रक्षिपति॥द्वयोरथध्वर्युरित्येके॥आभ्यामित्यान्नयोर्भ
क्षणार्थः॥घासमेवाभ्यामेवयच्छतीतिश्रुतेः॥करं०यति०॥तत्राध्वर्युःकरंभपात्रेषु
चतानिक्षिप्त्वाततःकायोद्वासनाघासादनात्तत्वामारुतीवर्जमंष्टौहवींषिप्रिये
णधाम्नेत्युत्तरस्यांवेद्यामासादयति॥व्याहृतिभिरित्येन्येतदयुक्तंचातुर्मास्यान्या
लभमानइतिश्रुतेः॥साचयंक्रमोकल्पांतरेषुव्यक्तोव्येदितव्यः॥एका०णिच॥क
रंभपात्राणितूष्णीमासादयति॥अत्र०रतः॥विनियंयेनहरतः॥तदेवदर्श

यति॥ मारु॰मेषं॥ स्वांस्वां प्रतिकृतिं स्वस्यां स्वस्यामभिक्षायांस संक्षिपतीत्यर्थः॥ पृशु॰
याजाः॥ विस्पष्टार्थमेषां पुनर्वचनं निर्मंथस्य तु पं श्चिद्वितीयस्मात् निष्ठत्वात् त्रिद्
धानार्थं यथाह भारद्वाजः॥ उभौ निर्मथ्याभ्याचरत इत्येकमध्वर्युरिति अपरीम
नितत्राग्नयेमथ्यमानायेत्यादावेकवत्सप्रैषोनुसंधातव्यः॥ प्रघा॰यति॥ अथ
परिधिसमार्गांते कर्मण्युभयत्र कृते स्वायतनात् पत्नी वेदिसमीपं नयति प्रघा
स्यानिति यजुषा तामेतद्वाचयति॥ तां पृ॰इति॥ संख्याप्रश्नादेव स्वरूपप्रश्नो
र्थः सिद्धः॥ यनां॰राधीति॥ सा चेत् कांश्चिदाचष्टे तान् निर्दिशति सा वदताद्दीन् वरुणा
गृह्णातीति एवं च तद्दोषत्वात् कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः॥ स्वयमपि कु
तप्रायश्चित्तं भवतीत्यन्ये॥ यज्जा॰यते॥ यदि सत्येव जारे तमनुक्त्वा पन्हवीत
स्त्रात्मनः प्रियं बकुं रुध्यात्॥ वीधेत तो वस्यं जारमुक्त्वा वरुणेन ग्राहयते न क

र्मणा वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः॥ सं म॰ हुतः॥ अथोत्तरो ग्निः संमृष्टो भव
ति न त्वितरः॥ अत्रांतरे यजमानः पत्नी च करंभपात्राणि सह जुहुतः॥ मो षु॰ या स्या॥
मो षूण इति याजमानेनानुहृतो पत्न्या मरुत्सु भागुक्त्वा जुहुत इत्यर्थः॥ अत्राह बौ
धायवो बोधायनः॥ किं देवत्यानि खलु करंभपात्राणि वारुणानि भवंतीत्येव ब्रूया
दिति॥ अक्रन्॰यतः॥ विपरावर्त्तमानौ॥ अपि॰तरौ॥ तावेव तस्यापिहोममंत्रौ॥
अत्र दक्षिण॰संमार्ष्टि॥ आग्नीध्र इति शेषः॥ ऐंद्रा॰ध्वर्युः॥ अथ स्रुच्याघारादिस
मानमा प्रवरात् तत्राध्वर्योरेव प्रवनिगदस्यात् होतृ प्रवरणार्थत्वा युगपत्काल
निगदाश्च॥ तथाध्वर्युरेव प्रवरं प्रवृणीते भारद्वाज बोधायनौ द्वावपि स्रुचौ संमार्गो
श्चाग्नीध्रो घारयति प्रत्याश्रवणे वषट्कारेणाध्वर्युर्जुहोति वषट्कृते प्रति प्रस्था
तामंत्रकृत्वाहृतानुमंत्रणं ऐंद्राग्नात् हविर्भिः प्रचयपक्षपावरमानि॥ तू ष्णीमास्त ध्वर्युः॥

२०

चा० रु०
॥२०॥
४६

अथ० राणि॥ मारुत्याआमिक्षायाः अथमावदाने नसह तत्स्थंमेषी सर्वामादत्तेन चाव
दानमंत्रस्योहः॥ मेष्याः कृत्स्नवदाने अमंत्रत्वात् उत्तरेण सह शमीपर्णकरीराणि॥ अ
थ० मति॥ ततः प्रचर्यो सांविरमति तत्र सांनाय्यवदनुमंत्रणमामिक्षायामेष्याश्चैंद्रा
ग्नवद्वारद्वाजमता यथाशिषास्समुच्चये प्रहृत्योसंसृष्टे च नानाद्रव्यत्वाद्वरुणप्रघासेषु
मेषयोश्चेति॥ अथा० रति॥ व्याख्यातः पूर्वेणमेषस्यत्वाग्नेयवदनुमंत्रणं॥ काया० प्रैषे॥
तत एककपालधर्मेण कायप्रचारः आग्नेयवच्चानुमंत्रणं॥ नम० होति॥ गतः॥ तदुं०
पाति॥ पृथक्सौविष्टकृतेन प्रचर्य सहेडामवद्यतः तत्र खलु केचिदिडामपि पृथगव
द्यन्ति॥ तत्तथा न कुर्यात्॥ एकस्मिन्नेव तु पात्रे पंचे स्वीयांच्छयुः स्वीयेभ्यो हविर्भ्यः स
मवदायप्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति॥ तस्मिन्नेव पात्रे मारुत्याअवदाय प्रतिप्रयच्छति तत्र स
त्तानोहविषांसमवदायेति यत्नात् पश्चाद्भाविन्यात्॥ अपि वारुण्याः इडामवदानं

॥२०॥

स्यात् मारुत्याः ततो न्यारंभउभयोः॥ उप० मंति॥ प्रतिप्रस्थातुरपूर्वत्वात् तत्प्रापणार्थं
वचनं॥ यः प्र० क्षिणा॥ प्रवयाः प्रवृद्धवयसे चनक्षमइतियावत्॥ कामं० दद्यात्॥ श
क्तिश्रद्धाभ्यां भूयिष्ठं दातुमिच्छन् कामं दद्यात्॥ तदपि नानुशास्त्रार्थं इत्यर्थः॥ धेनुर्द०
णोस्येके॥ गतः॥ परि० मति॥ अथहविःशेषोद्वासनादि समानमाशंयुवाकात्॥
तत्र वारुण्याः शेषं प्रक्षातं निदधात्येवमपार्थं समिदाधानाद्याग्नीध्रः पर्यायेण क
रोति याजमानानां चावृत्तिरसंभवतां संवादे च ये विशेषास्तेपि प्रागेव वदर्शिताः
परिवत्सरीणामित्यादिग्रंथश्च संवत्सरीणामित्यादिना व्याख्यातः॥ उभौ० रतः॥ ग
तः॥ शेषो० माने॥ अध्वर्योः पात्रेन्यः शेषमवनीय उत्तरस्यां वेद्यां स्सादयित्वा वैश्वदे
ववद्भक्षयंति॥ भक्षणमंत्रयोस्तु वाजिनां भक्ष इत्यस्याऋचः स्थाने आमा विशं त्विषे
षा भवति॥ तस्य ते वाजिभिरित्यादि यजुः समानमेव॥ पूर्ण० पति॥ अथ पत्नीसंयाजे

२१

श्रा०सू०

॥२१॥

प्रभृत्यासंस्थितायाः तद्विहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयोर्वैश्वदेवेन पूर्णपात्रे त्व
स्ति विशेषः॥ स च वक्ष्यत इत्यर्थः संस्थापयतीत्येकवचनमविवक्षितं इतरथो
भयत्र कृत्स्नतंत्रमित्यनेन विरोधात् तच्च तस्यावेद्यां तं तं वेदं निधायाभिमृशति
यजमानः तथैव च स्तृणाति होता नयोश्च विमोकादि पत्न्याः तस्योत्तरत्र वचना
त् केवलं तु पुष्टिमतीत्युपतिष्ठति होतृषदने ः वेभक्तैरभिस्तृणीतावेदीसर्वौ
त्तरा वोत्तरामध्वर्युरित्यपरं॥ तत्रेण प्राशनमामिक्षायजमानभागयोः॥
पूर्णं भृथः॥ यत्प्रणीतामार्जनं पर्यासं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपा
त्रमंतर्वेदिति निनयतीति यच्च पत्न्याः पूर्णपात्रमंजलौ पूर्णपात्रमानयती
ति तदुभयमपि न्यायं अविशेषात्॥ अवभृथसंस्तवस्याशेषाच्च एष वै

॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति तथावभृथस्यैव रूपं दृश्यते निष्ठतीति च॥ ते
नोभयप्रत्याम्नायोवभृथः॥ स च पूर्णपात्रस्थान इति वचनात् प्रणीतासु
विमुक्तासु अनंतरमेवेष्यती पूर्ववदिष्टं संस्थापयतीति वचनात् संस्थाप्ये
ष्टिमवभृथ इत्यन्ये॥ तदयुक्तं चैते पूर्ववदिष्टिं संस्थाप्यातः परमन्यो विशेष
इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात्॥ तत्र च लिंगात्॥ महाहविष्यवभृथ
स्थाने तुषाणामप्सु प्रतिपादनमुक्तं ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते॥ ॥इति
संस्थावचनं बोधायनेश्च पूर्णपात्रविहुत्क्रमे श्वरित्वान विसृजते त्र
नमिति प्रवृत्यास हप्रसिद्धोवभृथ इति तस्माद्यथोक्त एव कालो यु

(२२)

पी०१०

॥२२॥

ङ्गोऽवभृथः अपरे पुनराध्वर्यवसंस्थाप्यावभृथं कुर्वन्त्यविरोधाय अथापेक्षितविधित्वा
दन्यैवावभृथप्रयोगमाह॥ चतु॰ ज्यानि॥ प्रसंगित्वादवभृथो वरुणप्रघासेष्वस्तु तथाप्य
स्यतंत्रसोमिकवत्परिस्तरणपात्रप्रक्षालने पात्रप्रयोगादेरवचनात् ...सर्वोपरि
तिरेवाप्रयोगस्तावत्॥ वेदस्तु क्रियते यदि स्तीर्णः॥ वेदिपक्षे बर्हिः श्व॥ ततो वेदं प्रयुज्य प
विस्रस्तो हेतं संमृज्य प्रोक्ष्य च संप्रेष्य स्यात्त्र्येनोदेहीति॥ वेदिपक्षे प्रोक्षणीरासादय
बर्हिरुपसादयेति च ऽपभृत्यपि चतुर्गृहीतमेव भवत्यनुयाजपक्षेऽपि तत्र तु प्रयानुया
जार्थयोर्मंत्रपंचकयोरादितो द्वाभ्यां ग्रहणं भवेत् यादान्नानुयाजास्तदादित एव च

३ नि

तुर्भिः॥ वारु॰ रंति॥ आज्यो गृहीत्वा वारुण्याः शेषेतु णो षे श्च सहावभृथं गछति अवभृथ
कर्मसंयोगात्तदर्थमुदकमत्रावभृथस्त्युच्यते॥ तुषा॰ भंते॥ सोमवर्जौषधमेदभावप्रो
क्षणादिकं तुषालंभनं॥ नि॰ ष्कासस्तु हविर्भविष्यति॥ वारु॰ नंति॥ अस्मिंस्तु पक्षे पुरो

॥२२॥

डाशस्सर्वमपि संयुक्तं कर्मालंकरणां तं क्रियते॥ नायु॰ यति॥ आयुर्दाग्न हणेना
वभृथो न वेक्ष्यं तो होमो लक्ष्यते॥ न तान् जुहोति न चोरु णहिराजेति प्रयांतो
वदंति न च सामगातव्यमित्यर्थः॥ सर्वा॰ मांतं॥ सर्वोदिशः प्राति॥ नोदीच्ये
त्येके॥ उदीच्यां गता आपो न गंताः न गंतव्या इत्येके शाखिनः॥ यांदि॰ त्से के॥
यां दिशं प्रस्थाविजो गच्छंति तां दिशमभिमुखाः प्रचरेयुः॥ न तु यथा प्रक्र
तिप्रागादिमुखा इत्यर्थः॥ यथाह भारद्वाजः॥ यां दिशं गच्छंति सा प्राचीदि
गिति॥ वह॰ वेत्याः॥ यावहंतीनां प्रादेशो मुस्थावरा हदा दिस्था आपस्ता
अभिगंतव्याः॥ तद॰ कामी॥ तदभावे यथाकाम्यं याः काश्चिदेवाभ्युपेत्याः॥
उद॰ यति॥ उदकसमीपे स्फ्यादानादिविधिना वेदिं कृत्वा॥ स्तीर्णा च बर्हिषि तस्या

माऽन्यानि निष्कासंचसादयति तत्र परिद्ध्यापरिध्ययो अग्निसंस्काराः अर्थलुप्तानि निवर्तंते॥ परिध्यभावादेव परिध्यंगयोः सूर्यस्त्वापुरस्ताद्युनज्मि त्वेत्यभि मंत्रयोरपि निवृत्तिः परिध्यंगसंचतयोप्रकृतावेवादर्शितं॥ अपि॰ वेदिः॥ गतः॥ स्तृतं॰ पति॥ दृष्ट्वा स्वफ्रूजपत्य ध्वर्युः॥ अतो वेदिपक्षेपि प्राग्वेदिकणाञ्जपति॥ अभि॰ष्ठंते॥ तीरादुदकसीमानामभिक्रामतिबहुवचनात्सर्वेषामंत्रा॥ अप॰रति॥ प्रागाध्यांततः प्रविश्यतिष्ठंतो वभ्दथेन कर्मणाचरतितेनाक्रमणप्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघारादर्दे॥ त्रणं॰यंति॥ विद्देनापः प्रथममुपवाज्यततआघारयतियथाचैवंकार्यंतथादर्शितमेव प्रकृतौ तथोदकमुपवाज्येत्येवसत्याषाढः तृणप्रहारः

सर्वाहुत्यर्थः॥ आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः॥ यदि॰हुयात्॥ गवः॥ अग्नी॰ष्यति॥ अपामाहवनीयविकारत्वादिति भावः॥ अपो॰मति॥ आग्नीध्र इति शेषः॥ तत्रेध्मसंनहनाभावात्सहस्फ्येलौकिकैर्दर्भैः केवलेन वा स्फ्येन संमार्गः॥ अग्नेन॰यति॥ उद्धरण्ये स्वाहेति मंत्रांतः तत्र भुवनमसि विप्रथस्वेत्यनन्यग्न्ययज्ञाभिधानात्॥ आपोयष्ठ्य इति संनामः॥ आहवनीयाभिधानात्॥ वाग॰मानः॥ गतः॥ लुप्य॰वरः॥ स्रुचोसादयित्वा पुनर्घृतवतिशब्देचादत्ते सर्वमन्यल्लुप्यते॥ अप॰निष्ठा॥ त्रीनिष्ठार्धमौभृतंजुह्वा स्यानयत्यनुयाजपक्षे अन्यथा सर्वमौपभृतं अग्रेऽमंतावनुवाक्यास्थास्व [illegible] शब्दवतौ याज्ये तु प्रकृति

५ वि

२ प

२५

चो०रु०

॥२४॥

वत्॥ अफूमंतौ॥ गतः॥ निष्का०जति॥ निष्कासात् वरुणमिष्ट्वासान्ना
यावद्भुतानुमंत्रणं आग्नेयवदेककपालपक्षे॥ मचास्यैककपाल
धर्मास्तत्रसौमिकेद्रक्ष्यति॥ स्विष्टकृतस्त्वग्नीवरुणाभ्यामनु
ब्रूहीतिसंनामत्रायुष्मानित्यमंत्रणं नोत्तरं क्रियते॥ गतः॥ अपि०
जति॥ अस्मिंस्तु कल्पेनंतरं स्विष्टकृतोग्नीदयः सन्नुसंमृढीतिसं
प्रेषः॥ आपोवाजजितो वाजवः सस्तुषीर्वाजं जिग्युषीरितिसूहेन
संमार्गश्च द्रव्यः पूर्वसंमार्गप्रदर्शितत्वात्त्वक्तोक्तत्वाच्च सत्या

॥२४॥

षाढभरद्वाजाभ्यां॥ देवो०तरं॥ प्रकृतौ हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्र
थमेन यजेतीति प्रातस्विकेन च द्वितीयेन च द्वियजावुत्तरावनुयाजौ॥

तमिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियजत्वात्॥ सिद्धो द्वियजस्यतावयजयजेति आ
रत्नि एव तत्सिद्धिः तृतीयस्य तु देवो यजयजेति इयार्यत्वादेकेनापि सिध्यती
ति भावः॥ तुषा०रिति॥ तुषाणां तुषैः॥ पूरणगुणोस्यादिना षष्ठी॥ उपमारय
तीनिमज्ज पतितुषाः ऋजीषधर्मो न तु लभंत इत्यनेनैव सिद्धो स्थालीविधानार्थं
वचनं दध्ना वीक्षणाभुतपूत बिंदुभक्षणं तूष्णीं भवतः॥ सोमलिंगत्वात् मंत्राणां॥
अपि वयेत्॥ तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमेवेतीति श्रुत्यर्थस्य विषयत्वादिति
भावः॥ नासौमिकोवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टेरेव प्रतिषेधो न तु स्नानादेरपि
वक्ष्यमाणस्यात्तदनंतरमेव वचनाद्यावभृथमेवेतीति पुनः कृतेश्च॥ इमं०च
ते०॥ गतः॥ देवी०नश्च॥ अवभृथ उदकं तस्मिन्यजमानेनाभिमंत्रिते स्मिन्यान
इ॥ आपः प्रविश्य तूष्णीं स्नातं अनुपमज्जंतो अनुपमज्जंतो सलिलोत्क्षेपणेन स सिर
स्कोस्नान इत्यर्थः॥ तथा च वक्ष्यति स सिरावमज्जेपनाप्लवर्जयेदिति अनुपमज्ज

तारिसेवे बोधायनः ॥ केचित्तु पमक्षं ताविति व्याचक्षते युक्तायुक्तेऽपि तु तस्य
सौमिके दर्शवद्रक्ष्यामः ॥ अन्योन्यस्य रंध्यावतः ॥ रोधयतः ॥ काम०त्यक ॥
अवसानावेतत्कर्मकृतां ते वाससी यस्मै कामयेयातां मृत्विजेऽन्यस्मै वा दद्या
तां काम ॥ ननु सौमिकावभृथवदुदकेक्षिपेतां को विशेष इति चेन्नाहि मद्दीक्षि
तवसनं भवतः ते एव हि नदीक्षितवसनं परिदधीतेति निषेधो नारिकेह मेतु
परिधेयत्वाद्दानार्हे एवेति तत्राह कात्यायनः ॥ पूर्वेद्युरादधिकृते न्यायसमा
रंभेदिति ॥ उद०च्छेते ॥ उदकांतं तीरं समास्थमुदके प्रसितावाततः प्रवेश्य तत्रा
त्याह बौधायनः ॥ पराङावृत्तः अपदेनोपावृत्त्योदकान्प्रत्येस्योदिति ॥ समि
धः कृत्वाहरस्ते गृहीत्वा प्रतीक्षा प्रतिनिवृत्तं मुखं अवभृथ मनीक्ष्यमाणा

तूष्णीं वाग्यताः न सौमिकावभृथवन्महीयावदति ॥ इति व्याख्यात शेषः ॥ प
शौ सर्वमेतत्समानं पत्न्याः ॥ कृतांतादारभ्येष्टिं संस्थाप्य तत्रोत्तरे विहारे वि
ष्णुक्रमाघवेदिसंस्कारत्वात्समिधनं तूभयोराहवनीययोः तत्रेणोपस्था
नं समानमन्यत् ॥ अत्र०र्तिनं ॥ अत्र वरुणप्रघासदेश एव श्वो भूते पूर्ण
मासेष्ट्वा पूर्ववत्प्रस्तादेवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्त्तनं भवति ॥
सर्वे०पयेत ॥ वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजातं वापयेत् नतु निवर्तयेदि
त्यर्थः ॥ अथ सर्वमिति न केवलं श्मश्रूनित्यर्थः ॥ मंत्रा० मानं ॥ कृतमित्या
दिरभिवर्त्तयमित्यंतस्याद्यादिरयं श्रुतेरित्यंते तत्स्थानेयदधर्मीद्यस्यायं मंत्रो
निवेशते समानः शेषस्तूत्यर्थः ॥ अपि० जते ॥ अपि वाभृथे स्नात्वा गत्य त्र

श्रा०तु०स०
॥२६॥

ष्टिं समाप्य गृहान्गत्वा निर्मथ्य निधाय तं अपोर्णमासेन यजते नित्यं च॥ अज स्रश्चेत् आहवनीयो दक्षिणामुत्तरा वेदिं क्षिप्त्वा सह समारोपयेत्॥ अपवृक्तेव र्मण्य विभागापत्तेः अरणीर्वै च नात्मसमारोपणं वर्तते॥ या॰तो॰ यवे॰॥ सौ मिकि पशाय दुरुणप्रघासाः अवभृथोत्तरावेदिसंयोगात्॥ अनसेत्पूर्वत्तर वेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा सोमेनस्मा त्तथा नाम गंवरुप्रसाः कार्याः॥ य थोत्तरवेद्यामग्निहोत्रमभ्यनापततिकथं नाम कार्यमिति चेत् तदपि नशिति मिव प्राव्र्यथाप्ये न्योनिनीयाग्नीप्रणयत इति वाजसनेयक मिति सघस्का ला शावरुणप्रघासा इति च निहितयोः कल्पयोः उत्तरवेद्यामग्निहोत्रमुपततियं इहरेवा प्रणीतस्त इहरेव कर्मोपवर्गात्स घोग्निप्रणयन प्रशंसार्थं इचेमुत्ते नतुरतरकल्पनि दार्थं स्वमते नतस्यात्तत्वात्तदपि वाजसनेयग्रहणा च्चेतेन ॥२६॥

पूर्वेद्युः प्रणायने जुहुयादेवोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं च पशावेव मन्यत्र विप्रक्रां तेतंत्र इति॥ ७॥ ॥ इति द्वितीयपटलं॥ तत॰ जते॥ ततः चतुर्षु मासेषु वरु णप्रघासेषु व्याख्यातः॥ पूर्वस्मिन्पर्वणीति वैश्वदेवेव्यूहमिति अहः प्रतिषे धार्थं असति हि तस्मिन्महाहविषा वरुणप्रघासकल्पोति वैश्वानपसेव्यह कालतायां अहकालता मा सां स्यात्॥ अतो स्वसघस्कालता नियम्यते साक मेध इति पर्वसमाख्या॥ यत्सोमश्वरा जेस्या ब्राह्मणएव दृष्टव्या॥ अग्न॰ष ता॥ कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदयादुदवसाय आरंभः महाहवि षुदवसाननियमानात्॥ तदं गत्वा अग्न्यासा सिद्धीनो मंगां गिनो रेकदेशस्याच्च॥ पथगग्नयस्तू भवंतिकालभेदात्॥ बर्हिःसंत्रवर्तिताच्च साकं स्य यणा घृतानि रूपोपसादनां ते हुतेष्वेवाग्निषु अग्निहोत्रं हुत्वा ततः प्रोक्षण्याप्रेलिपघृत॥ साकं॰ रंति॥ इज्यावा सहो घृता रश्मिभिर्भवति साधुं सूर्यया घृतानि वेपतीति

देइ॰४

27

क्रूसर्वस्य विषयित्वादिति भावः॥ शाखांतरीयो वायं विधिः॥ सिद्धं० संतिष्ठते॥ गतः॥ मरु० चरुं॥ बहुदेवत्याबह्वौ क्षरत्वाद्याग्निषोमीयविकारश्चरुः॥ यदाह भारद्वाजः॥ व्यक्षर त्र्यक्षराणैंद्राग्नविकाराश्चतुरक्षरप्रभृतयोग्नीषोमीयविकाराइतिन च मारुतत्वात् त्र्यक्षरइतिशंकनीयं सगुणस्य बहुक्षरत्वात्तथा च भारद्वाजः॥ अक्षरसंख्यायां सगुणो देवताशब्दः संख्यायेतेति॥ लिंगं चात्र भविष्यति गृहमेधीये॥ नव० रति॥ अनुप्रहरत्येव तु गृहमेधीया बर्हिषनिस्य स्रुप्रस्तरंप्रहारः॥ सिद्धं० तिष्ठते॥ गतः॥ मरु० चरुं॥ सर्वासां गवां यजमानगवांइति विशेषः॥ पर्तं० यस्य॥ प्रस्तर स्रुआहत्त्व्याः प्रहृतत्वात्तत्र॥ अपि० याजः॥ अपि वा शब्दात्पक्षांतरे सर्वेइध्माबर्हिरासाद्येविकृतमिति सिद्धं भवति तत्रेध्माभावादेव सिद्धेन सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो ब्राह्मणानुसारादिति इष्टव्यं॥ अय० यति॥ अयज्ञूष्कमित्यनेन लौकिकत्वच्यते शाखादिरहितेन लौकिकप्रहारेणावसानयावत्स्या शाखाप

विवेकपालधर्मेणोपहितेचरावधर्मकंदोहमतिचरुअपणार्थमित्यर्थः॥ तथोत्तरकल्पेनवक्ष्यति॥ सर्वे० से के॥ सर्वेरवल्विति पक्षांतरं ब्राह्मणानुकारेण प्रकृतिवद्देवा॥ पर्णशाखादिवत्सानपाकृत्य शाखापवित्रवत्येव चरौयद्दतस्ययोमावास्यायां क्रियतेतथासधर्मकं॥ सदोह्यतस्मिन्दुग्धे च संअपयेदित्यर्थः॥ अग्नी० नक्ति॥ अनिध्माबर्हिः पक्षेसंसधर्मकंदोहपक्षेचाग्निस्य प्रयोग उच्यते स्तूत्रकृता अग्नीनन्वाधायशाखाहरणादिविधिनावत्सानपाकरोति॥ प्रातर्दोहवत् दोहवत्स्येति वक्ष्यमाणत्वात्॥ वेदानंतरं परिस्तरणानियमेन पौर्णमासतंत्रता मस्यदर्शयेति माभूद्दोहसंयोगादमावास्यातंत्रमिति॥ ततश्चावगच्छामो॥ नी

॥१८४॥

षोमीयविकारःसगुणोमारुतइति॥पात्रत्रयोगेचरुदोहपर्यायेनयेनार्थस्थितानिग्रयु
क्तिस्थाल्लोस्थाने॥परिभाषासिद्धयाअपिस्थाल्याःपुनर्वचनेदोहचर्वोघारत्वेनोभय
धर्मत्वोपप्लवेकपालस्थानएवस्थाल्यामाभूत्कुंभीस्थानइति॥निर्वपति॥कुशिगमा
त्सयजमानत्राख्यानपर्योप्तंयथास्यात्तथाबन्धावपति॥कपानानीति॥विसष्टार्थंपुनर्व
चनं॥अधि०यति॥अधिश्रयणकालेप्राप्तेप्रातर्दोहधर्मेणकपालधर्मिकायांस्था
ल्यामेवसर्वांगादोहयित्वास्मिन्अधिश्रयणमंत्रेणतंदुलानोप्यचरुधर्मेणश्र
पयतीत्यर्थः॥अथकर्मदोहपक्षेतुयजुरुत्पूतेपयसिचरुधर्मेणैवश्रपणं॥
संप्रै०ह्वाति॥गतो॥प्रोक्ष०यति॥उक्तेतरपरिसंख्यार्थमनुक्रमणं॥तेनयावदु
क्तमेवकर्मक्रियतेतच्चवेघावित्तिसर्गःपवित्रोमंत्रेणआज्यस्थाल्याआधासो
घकार्यवत्वात्॥सूर्यस्त्वायुनज्मित्वेत्याध्वर्यवयाजमानयोरपिनि॥वृत्तिःअन

॥१८४॥

नुक्रमणात्परिध्यंगत्वात्तुचपरिशेषत्वं चतयोःप्रकृतावेवदर्शितं॥एता०
मेति॥एतावसदतांतौविष्णोपाहीति ध्रुवस्रुवयोःमंत्रसन्नामः॥तथावि
ष्णुसिवैष्णवंधामासिप्राजापत्यमित्याज्याभिमंत्रेणजुहूपभृतोराज्या
भावात्तथैवपठितोसत्याषाढभारद्वाजौकेचित्तुप्रकृतावाज्यस्थाल्याआ
ज्यस्यापिअनेनाभिमंत्रणमिच्छंतीत्रापिविष्णुनिस्थोवैष्णवंधामानि
स्थःप्राजापत्येइत्यूहंते॥उद्वा०रति॥फेनमिश्रंश्वरोरग्निमांनूःश्चरः
नमुद्वासितात्त्श्चरोरादोयप्रज्ञातंनिदधातियावंतोयजमानस्यापिमात्या
इसविशेषनिर्देदेऽपिप्राग्नूनविधीयेयजमानस्यामात्याहविरुच्छिष्टाश
इतिसंकोचवचनात्तावतएवेहापिमात्याःअस्निकाश्वसस्त्रीकाइत्य
वचनात्तावतंऊदनात्पृथक्पात्रेषुदध्याद्धरतिस्थाल्यांवावर्तिनष्टि
नथाचोत्तरत्रव्यभक्तेभविष्यति॥अरो०वति॥यदिप्रभूतंऊदनस्यात्तती

॥२९॥

भूयसोऽप्युद्धरतिउत्तरत्रविनियोगः॥उद्धृ० यति॥ तो दर्भाभ्यां तूष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदलं कृत्य पुनस्तूष्णीमभिघार्य प्रियेणेत्यासादयति॥दक्षि० चति॥गृहस्य यदग्नतोग्न्यागारं तत्प्रतिवेशः तस्माद्दक्ष्याद् गार्हपत्यस्यादाहवनीयदक्षिणाग्निः प्रतिवेशः ततस्थाश्वत त्रपच्यमानओदनो गृहमेधीयस्य प्रतिवेशस्तूपचर्यते॥तेना० यति॥गतः॥द्वयोः०कृतं॥सर्वार्थं द्वयोरेवौदनयोः पात्रद्वये गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः॥तदातु दक्षिणात् दक्षिणत आसादितात्॥ओद० यवं॥नित्ते अवटे॥एवं गृह्णीयात्॥ध्रुवायां गृहीतस्य निम्नयोरानयननिरासार्थं वचनं॥आज्य० जति॥अथ वेदनिधानादिहोत्रषदनांतं कृत्वा वेदेनोपवाज्याग्निदग्निं त्रिः संमृड्ढीति संप्रैषः संमार्जनं च स्रुचे

॥२९॥

न केवलेन सह स्रुचे लौकिके वा यथोक्ते दर्भैर्यथोक्तं भारद्वाजेन चोद्यमानकर्मणि द्रव्यमुत्सादयेत्॥यथा गृहमेधीये ग्निसंमार्जनानीति प्रवरस्तु विनेध्मं संहननंतरणाभ्यां स्यात् तस्माध्याहारात्॥तत आज्यभागाभ्यां स्विष्टकृतश्चान्याः प्रागूर्ध्वं च प्रधानाराशाहुतयो निवर्तते॥कस्मादाज्यभागौ यजति अग्निं स्विष्टकृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरासामपि परिसंख्यानात् सर्वतः सर्वेभ्य ओदनेभ्यः सर्वेषु चावदानधर्माः प्रवृत्तिवत् संचार्यं क्रमः स्वयमेव व्युत्क्रमनुक्रान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यं॥सर्वे० कृतं॥यजतीत्यन्वयः नारिष्टनिवृत्तिर्व्याख्याता॥न प्रा० भागं॥अवद्येदित्यध्याहारसामर्थ्यादिङांतत्वात्तं त्रस्यतयोः प्रागग्नानावा

ति निभावः॥प्राशित्रपर्वत्वेत्यवदानहीनतप्राशनस्य वचनिकानि छेदः॥

३०

॥३०॥

इडां०ष्वते॥गतः॥येय०ह्मणाः॥हविरुच्छिष्टाशाः वैश्वदेवहविःशेषाशिनयजमा
नभाजोपजीवनःपुत्रपौत्रादयइतियावत्॥यथायजमानस्यगृह्याः हविरुच्छि
ष्टाशाइत्येवकात्यायनः तेनसयजमानाः प्राश्नंति यदि प्रभूतओदनस्य ऋत्वि
जोन्येवाब्राह्मणाः प्राश्नीयुरित्यर्थः॥स्फुटं चेत द्वार द्वाजीय॥यथामासेभ्यो
ओदनानुद्धरंतियावंतो हविरुच्छिष्टाशा भवंति तेभ्योन्येपिप्राश्नीयुः॥यदि
प्रभूतओदनस्यादिति॥पत्न्यपत्रप्रतिवेशात् प्राश्नीयात्॥प्राश्नं०स्थाल्यां॥
प्राश्नंति ब्राह्मणाओदनमित्यस्य ब्रह्मौदनवद्व्याख्या॥स्थालीस्थं हविःशे
षमृत्विजएव प्राश्नंतीत्यर्थः॥सुहि०सुखिनः॥सुहिताः भक्षाशनेन तृप्ताः
प्रतीताः मिथः संगताः अनर्त्तिमुखिनः अवर्त्तिदाख्यं सुद्धा॥अवर्त्यो शु

॥३०॥

नश्रां त्राणिपेचइत्यादौ मुखशब्दे नतु तस्यार्थेलक्ष्यते॥अवर्त्तिवचनरहिताः
कार्पण्यावादानकुर्वंत इत्यर्थः॥प्रति०चंते॥महानसपाचकास्त्विह प्रतिवे
शा विभूवक्षिताविहार प्रतिवेश प्रतिभूत महानसवर्त्तित्वात्तेप्योदनोन्यचं
तेसर्वेषाम्भक्षाशनार्थं॥गा अभिघ्रते॥गाश्चतेअभिघ्नंति॥व्यंजनार्थं॥आ
ज०जते॥अमास्याइतिविशेषः॥अनु०यंति॥सर्वामेतां रात्रिं यजमानस्य
वत्सामातृभिरनुवासयंति॥तेपयः पायंपायं वचोमातृभिः सहवत्सावसं
तीत्यर्थः॥अनि०धाति॥आनिष्कासनं निष्कर्णनं बिलेजाठरलग्नमोदनशे
षंनिष्कासंभवतीत्यर्थः॥अप्र०धाति॥दर्व्याउदायुवदनं दर्व्यूदायुवनं येन
विपच्यमाना स्तंडुलाः पत्नी सामर्थ्यार्थ्ये उदायूयते॥सर्वंदर्व्येत इत्यर्थः॥त
दप्यभक्षलेपमेवं स्थाल्यामवदधाति॥परा०धाति॥पराचीनरात्रेअपररा

४

॥३१॥

त्रेऽभिवान्यऽभिबननीयंवत्सांतरंयस्याःसाऽभिवान्यवत्साऽन्यवत्सावत्सांत
रेणदुहीतइतियावत्संतस्यावत्संमातृसमीपादुपाकृत्यवध्नाति॥पित्र्ययज्ञ
हव्यपी॥तथाग्निहोत्र्यावत्संचयदिरुयसाग्निहोत्रंभवति॥व्युष्टा०तेव॥
पूर्णदर्वेसंबंधात्पौर्णदर्वकमितिकर्मनामपुराग्निहोत्राहुतेवेत्यनुदित
होमविषयः॥व्युष्टयाचरतीतिवचनात्॥साकंसूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्यक
र्मणःकालवचनाच्च॥शरंजुयात्॥स्थाल्यादर्व्यामुवनस्ययोनिषासःतेन
शरेणचदर्वीपूरयित्वायजमानस्यऋषभंस्वनाम्नाहूयतस्यरवतेरवेस
तिगार्हपत्येजुहुयात्॥नाहवनीयप्रणयनंअर्थावादेंद्रीत्वाहुतिरिंद्रा
निष्कासनिदध्यादितिश्रुतेः॥यद्वं०धीति॥गतः॥यस्य०दाति॥यस्यरव
तेजुहोतीतिवचनायदानब्रूयात्तदानददाति॥मारु०ष्ठते॥गंथोयमनी

लोपोद्

॥३१॥

कवतेनव्याख्यातः॥ततो०यति॥महाहविर्नामसाकमेधानांप्रधानेष्टिः॥तत्रैव
पंचसंचाराणामुपदेशात्असोमादिधर्माणामुपदेशाच्च॥तत्रमहावहवि
रितिपुनःसमाख्यानात्साकमेधीयंहविरिदमेषांमहाहविरितिविक
ल्प्यते॥तस्य०ख्यातः॥एतत्ब्राह्मणऐंद्राग्नश्रुतेरितिभावः॥वक्ष्यतिऐंद्रा
ग्नतुषानप्सुप्रतिपादयतीतितत्रवरुणप्रघासंकल्पातिदेशान्नित्यमुत्तरवसानंत
च्चदर्शितमेवानीकवतइत्यत्रतथोत्तरहविर्ग्रहणान्निसारेत्तवेदिःनित्यं
चपाशुवंप्रणयनं॥निर्वपति॥पंचसंचरेभ्युपूर्वेऐंद्राग्नमेकादशकपाल
मैंद्रंचरुंवैश्वकर्मणमेककपालंनिर्वपति॥तत्रनानाबीजमैंधेऐंद्राग्ने
एधड्गिरूप्यावहत्यतुषानप्सुप्रतिपादयति॥तेषांपृथक्प्रतिपाद्यत्वाये
षणादयस्तुसंसज्यैवक्रियंते॥ऐंद्र०मानः॥गतः॥सह०मेति॥व्याख्यातः

दभि

पी० सू०
॥३२॥

प्राव्॥ ऐंद्रा० यति॥ अवभृथस्य तु काले तूष्णीमैंद्राग्न तुषान पसु क्षिपति॥ सिद्ध०
संप्लुते॥ गतः॥ ततः हूतानां हव्येष्टिं संस्थापयेत्॥ इति तृतीयपटले॥ ॥ नदा०
येति॥ यदेव महाहविः संतिष्ठतेतदानीमेव क्रमयति॥ वेदं० रोति॥ अग्नी च
हृत्य वेदं हत्वा शौल्वेन विधिना विस्तार आयामतश्च अग्रेणान्वाहार्ये पच
नं यजमानमात्री चतुरस्त्रां वेदिं करोति॥ प्रति० ध्यानि॥ स्त्रक्त्यः कोणानाम
हादिक्षु भवंति॥ कोणदिक्षु मध्यानि॥ उद्धु० वति०॥ अपारस्मे स्युद्धंति
न देवस्य सवितुः सव इति एव नति॥ न प्रा० यैते॥ वेदिः प्रागपवर्गा नोद्गी
पावृतः पितॄणां यज्ञोऽयनं च दक्षिणोद्धृत्या वृतः यज्ञोऽयनेन केवलं पित्र्य
र्थं च कथं तर्हि त्वुद्धननीया प्राची च दक्षिणां चांतराल कोणादिशं प्रत्युद्धस्या उभ
यात्मकत्वात् कथमुभयस्यो भयात्मकत्वमिति तत्वेतूत छ्रुतिरेव ब्रूते॥ उभये हि

॥३२॥

देवाः पितरश्चेज्यंत इति॥ के देवा इज्याः के च पितर इति चेत् प्रयाजानुदिभिरिज्या
देवाः प्रधान हविर्भिः पितर इति केचित् तन्मंदं प्रधान विषयत्वे वो भयं च श्रुतेः॥
यथा उत्तर एवोपनीय निर्वपेदुभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यंत इति अतो य एव प्रधा
ना इज्यास्त एव पितृरूपा देवरूपाश्चेति सन्त्र्यागिरामः तत्रोद्धुनेनैव वेदिसंमार्गादयो
पि सन्याख्याता भवंति॥ ये के० नीति॥ यतश्चैवमुभयविधा इज्यास्ततश्च मंत्रे
षु ये देवशब्दा देवतापराः तेभ्यः पितृभ्यः पितृशब्दो पितथा युक्तः प्रयोक्तव्याः यथा
पृथिवी देवपितृयज्ञनीति॥ देवानां पितॄणां परिभूतमसि॥ इदं देवानां पितॄणां
कर्मणां वां देवेभ्यः पितृभ्यः शकेमित्यादि॥ एतल्लिंगात्त येवोदाहृतं देवेभ्यः पितृ
भ्य इति॥ यथा॥ त्रागनये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रस्याप्रद
र्शितं यथासन्नमतीत्यर्थः॥ ये देवतापरा देवशब्दास्तान्न सन्नमति यथा बधां

(33)

नदेव सवितरित्यादियेचांगु देवता परास्तानपिनसन्नमति॥देवानामेवतत्रेज्य
देवौयजेतिलिंगाच्च॥अविणात्॥अवि०णात॥अविकारो वा सर्वमंत्रेषु कुतः
परार्थनह परोवाक्येतस्याभयेहि देवाश्चेत्यादिवाक्यश्रवणात्॥इमांदि
शंवेदिमुद्दूतिउत्तरत एवोपनीयनिर्वपेदित्यादेर्बर्हुरुनानादिविधिपर
स्यवाक्यस्यहिशेषतयाश्रुतमेवतद्वाक्यमतस्तुतिपरत्वान्नोहे प्रमाण
नचान्नूहे मंत्रवर्णविरोधः पितॄणामपिदेवतात्वादिति अथापराव्याख्या
परार्थपूर्वत्रैषविधिः परग्नयेदेवेभ्य इत्यादिवाक्येपिपत्नयाशब्दश्रव
णान्नहि एतद्देवशब्दसंयुक्तमंत्रविकारप्रमाणविकल्प्यतेगाकृतस्मि
न्मंत्रेदेवशब्दस्याभावादविकारइतियस्तुब्रूयात्पृथिवीदेवयजन्नि
त्यादोपरार्थेवेदिस्तुतिपरोवाक्यश्रवणादसमेवताभिधायिनो
देवशब्दस्याविकारइति॥कस्मान्नव्याख्यातमितिप्रतिब्रूयादेनंद

वानांपरिषूतमसीत्यादिषुसमवेताभिधायितोदेवशब्दस्याविकारप्र
संगात्सर्वसंज्ञाविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेतिनचइज्यदेवतासंबंधोप्रतिपाद
नादन्यार्थत्वेपरवाक्यत्वमितिवाच्यं॥तथापीदंदेवानामितिदमुनःसहामुष्य
हिदेवयज्याचेत्यादौप्रसंगात्तस्मादुक्तएवार्थसाधीयान्॥प्रागु०धाति॥
गतः॥एल०यंति॥पितृयज्ञेयान्याहवनीयकार्याणिनान्येतस्मिन्नग्नौक्रि
यंते॥यत्तन्यदग्निहोत्रंतरापतितंतदाहवनीयएवक्रीयते॥अग्नी०रति॥
गतः॥सन्न०दीति॥खाखापिभुवमूलएवलुनातिनचोत्सादयति॥इतिव
चनात्॥तत्रमूलंतेराध्यासंमंत्रंकेचित्कुर्वतिनात्रप्रस्तरोग्रास्यःतस्योत्त
रत्रवचनात्॥उपनं०वा॥बर्हिर्भवतीतिशेषः॥वर्षीया०श्च॥अथनेस्व
र्यलक्षणांपरिमाणंप्राकृततद्धर्मो लक्ष्यतेतत्र्यवस्याचतत्रैवदर्शितानद
यमर्थःप्राकृतादेध्मादयंप्रकृष्टस्थौल्यायामायांभवतीतितथाचद्राघी

यः प्रास्तादिति सत्याषाढः श्रुतिश्च भवति वर्षीयान्निध्म इध्मा भवतीति व्याख्यायाइ
ति तत्र परिधिद्धि स्वकल्पे विधूनाति धाद्वेपरिधीइति सन्नामः॥ अग्नौ तुं योगः॥
तत्राग्निहोत्रहवण्यासह कुंभः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं कपालं पात्रीस्था
नेदूपात्र्यो शूद्रा वाश्चेति विशेषः॥ यावदुक्तमेव परस्मिन्कर्मणि पित्र्यधर्मे कृइष्टं स्व
ता न्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति इष्टव्यं॥ निर्वपणं॰ मान्नातं॥ उत्तरस्यां स्रक्यां द्वारं कृत्वा प
त्नीवेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो गार्हपत्यमवस्थितान्कृटा स्याच्यावा तयोरेवद
क्षिपातो निर्वपति॥ दक्षिणाद्गौपृच्छकटस्येस्यपरं॥ तथोत्तरतइति यथा समाम्नातं
सोमाय पितृमतेषट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानापितृभ्यो भ्योग्निष्वात्तेभ्यो मंथं
चेति त्रीणि॥ युवमयीः सर्वे॥ यवान्नसंयुसेत्युत्तरं वा वाद्वान्तुं॥ अग्नीषोमीयविकारा
श्चतेनेपौर्णमासतंत्रो भवति अथे॰मते॥ आज्यमुपांशुयाजधर्मकमंथस्वाग्ने

यविकारः समानमन्यत्॥ मंथदेवतातिस्रो विकारकल्प्यते॥ अग्निः कव्य
वाहनः यमः केवलः सगुणश्चेति॥ उद॰वति॥ कुंभएव प्रोक्षिण्यः संस्क्रि
यते॥ स्थाप्यते च॥ प्रोक्ष॰यति॥ उद्रेकः शेषः जलः तेन यवान्मिश्रयि
त्वा वहतितत आकृष्णाजिनादानात् कृत्वा विभागः स्यात्कृता सुरोड
शार्थान्निर्विभज्य पिनष्टि कपालमुपदधातीत्यर्थः॥ अधि॰रोति॥ बहु
वद्धोधिश्रयणमंत्रस्य बहुवदुसते धनानां मंथसमवाये पि बहुत्वा
वद्धो धिश्च विशेषाच्च किंच तंडुलानोप्यंति वचनात्तेषां बहुत्वाच्च बहुवदुहोदेवाद्
धानासु न्याय्यः॥ अन्येतु हविर्हित्वात् द्विवद्धहतितत्र प्रथनादौ न्यर्थे ल
माभिर्निवर्तते॥ पर्यग्निकरणं स्वैनाग्निक्रियते पाकविशेषण शुकृ
द्दादिभावात् बहुरूपा भवतीत्यर्थः॥ अहोरात्राणामभिजित्याइतिलि
गात्॥ विदस्य॰ज्ञायते॥ ता अथ ममीषत्यक्ताः सत्योप्रवो ह्यसनोत् दुस्य

35

॥३५॥

मानाः परिस्तीर्य तेश्चासामुद्वासनादिति॥ संप्रे० ष्यतीति॥ पत्नीकार्यं स
र्वमपि निवर्तते न पत्न्यन्वास्त इति श्रुतेः॥ गृहेष्वासीनाज्यम
वेक्ष्यत इति सत्याषाढः॥ आज्यं गृह्णातीति॥ चतुर्गृहीतान्या
ज्यानि ह्रस्वयमवभृथे व्याख्यातः॥ ध्रु॥ उत्तरेण गार्हपत्य
माज्यं प्रहृत्य गृह्णातीति॥ प्रोक्ष० घ्येति॥ गतः॥ स्तर० र्येति॥ प्रस्त
रकर्मवर्जमास्तरेणालं कृत्वा सर्वं बहिरादाय सर्वां वेदिं त्रि
र्मंत्रेण स्तृणन्॥ प्रसव्यं पर्येति श्च वष्टिन षिचमुष्टिः॥ औ
द्भ० र्येति॥ प्रस्तरणार्थमुद्धृयमाने बर्हिषि ये शिष्टास्त औ ॥३५॥

द्भ० स्तरः॥ अथो द्भुवमयप्रस्तरो मवेत्॥ प्रस्त० तूष्णीं तमेव प्रस्तरमस्मिन्काले तू
ष्णीं गृहीत्वा तस्मिन्नपि वित्रे ऽपि स्रुच्यासादनकाले तूष्णीमेव सादयति॥ न विधृती॥
गतः॥ द्वौप० धातीति॥ तौ द्वौ मध्यमौ स्तरौ तेन द्वौ परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येय
मिति द्रष्टव्यं॥ यजमाने तु परिधी दधामीत्यूहः तथाग्नीत्परिधी॥ यज्ञस्य
पाथ उप समिद्धि॥ यजमानं प्रथतत्यूह्यामि॥ सर्वा० चा॥ गतः॥ यदि० से
तु॥ सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्यापित्यमतः पुरोनुवाक्यायां वा परिधी
रपोपिर्वतित्राबंधुत्वा दक्षिणमपि मध्यमेन सहनिदध्यात्॥ उद्धू० णयति॥
धानास्त्वभिमंत्रणादि मंत्रापां॥ वहुवद्भूहः पूर्ववत्॥ तथा धानाउद्वास्यतीति व
चनाच्चतश्चोद्वासनमंत्रस्याप्यूह्याः पोदर्यौ लिंगविरोधात्लोपः न वा प्रथमस्य
पदस्यन्वोदितत्वप्रयत्नोभापिपच्यमानानां पृथुत्वसंभवात् तथा च रूप

38

।।३६।।

रिवापयोरपि द्रष्टव्यं।।धाना स्तूद्दास्य विभज्य याः पितॄणां बर्हिषदां तादूतीयस्यां पात्र्यां तूष्णीं प्रति छोप्याज्येन मिश्रयति।।अर्द्धं॰यति।।अभिवान्या व्याख्याता।।कांडरालाके च।।तस्या दुग्धस्या ह्रुरावा हुपरिमिते दुग्धे सक्तून्नोप्य तस्मिन्कांडशलाके वारज्ञाबवावाते सा श्राद्न न्वारभमाणो रज्जुं मंथति।।शला॰यति।।धानालंकरणो देवो वः सवितात्त प्रयस्छसूहः शलास्छं मंथ कृत्वा यथा शलाकायां मंथस्लिष्ठति तथा शरावे शलाकां क्षिपेदित्यर्थः।।हविषामासादने प्रियेणेत्यावृत्तिः।।दक्षि॰यते।।कर्म्मि षादि व्याख्यातं पिड पितृयज्ञे।।अग्न॰थति।।प्राकृतत्वस्य संप्रेषस्य प्रत्याम्नायः न तूहः।।एकां॰येतां।।होतेति मेषः।।एकां॰दध्याति।।त्रेध मिति विधृस्पष्टार्थं।।समा॰रात्।।गतः।।नार्षे॰तारं।।अग्निर्देवो होते स्यादि मानुषां तान्निवर्तते।।आश्रा॰वरः।।कइय

मू २

।।३६।।

मध्वर्युरवस्छायां त्र्यार्षेयस्थाने सीद होतरिता वदाह तत्रार्षेयाभावाद्देवाः पितरस्तस्य निहत्तिः।।याजमान एव दर्शितं।।अय॰जति।।त्रीनिष्ठापं चमार्थधर्मैमोपभ्रतस्य समानयते।।आनो॰वंतो।।गतः।।अत्र॰नंति।।निर्वपणकाले अत्रवापरिश्रयति पात्र्यां परिश्रयति।।विश्र॰नीति।।अथ सर्वे यज्ञोपवीतीकृत्वानां वाससां स्तराणां वागं थीन्विस्त्रस्य प्राचीनावीता निहत्वागं थिं बध्नीयुः अत्विजोन्यस येन परिक्रामंति चा।।येदक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छंतियेत उत्तरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः।।तत्रौंगत्वे णाहवनीयं पितृयज्ञस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः।।ऋत्विग्रहणं यजमानस्याप्युपलक्षणं।।ब्रह्मयजमानाविसेवे इति लिंगात्।।तथा स्त्रुगादिन्यपि व्यस्य येन हरंति न त्र स्त्रुग्घ निषेधविपरिहरण

२८॥

मेवदर्शयति॥दक्षि०मेथं॥एवंकृत्वापरिश्रयणेषु पौरस्त्यं पश्चादूरति पश्चि
र्यंचपुरस्तादेवदक्षिणोदीच्योर्मिथः॥समा०पलौ॥जुहूपुरोडाशश्च सर्व
कालमेकत्रैव स्थानेभवतः॥ब्रह्म०सेके॥ब्रह्मयजमानौ वासमानमत्रभ
वतःजुहूषड्कपालौतु परिहरत्येवेत्यर्थः॥षड०नीना॥यागइतिशेषः॥
संभि०द्यति॥संभेदः संकरः प्रकृतिवदवदानदेशानामसंकरोभवतीत्य
र्थः॥हूप्र०तिनः॥त्रिष्वपिवक्ष्यमाणेषु यागेषुप्रथमाहविषोद्विरवद्यते
पंचावत्तिनःषडवत्तिताय॥जुह्वा०व्यति॥अनुस्वधेत्येनुवाक्याःसंप्रे
ष्यति॥सकृत०यथैस्य॥त्रिभिरेतेरवदानैरुपस्तरणाभिघारणाभ्यांच
तुर्वत्तिःपंचावात्तंसंपद्यते॥पचावत्तिनःषडवत्तित्वंप्रथमस्यद्विरवदाना
दिति द्रष्टव्यं॥तत्रमध्यादेवसकृत्सकृदवदानंयागत्रयेपिप्रत्यघारणं

॥२८॥

तत्स्ययागेएवभवति॥धानासुतुमाभेमोसंविकृथामात्वाहिंसीषंमातेहि
ंसीरितिपदानांवहूहोमाभेष्टसंविग्धंमावोहिंसिष्टेतिकेचितुभरत
मुद्धरतेमनुषिचतेतिविकुर्वंति॥दक्षि०यति॥दक्षिणतोवदायदक्षिणात
स्थितइत्यर्थः॥तत्राश्रावयेत्यस्यस्थानेस्वधाकारस्तेनश्रोश्रावयेति
पक्षेश्रोस्वधेतिभवति॥अस्तु०रोति॥गतः॥स्वधा०धाति॥श्रुतिरेतिशे
षः॥हूपु०न्वाह॥सर्वेषुयागेषुहूद्वेअन्वाह॥ऋचं०णोति॥हूयोरष्य
नुवाक्ययोःप्रणवःकार्यइत्यर्थः॥त्वंसो०वंति॥याज्यानुवाक्याइति
शेषः॥एकायाज्यायाज्यास्त्वेकेकाभवंति॥अग्नि०तेभ्यः॥गतः॥उपा०
रं॥पुनःपरिश्रितवचनमादार्थं॥एतैर्नान्॥योयंसोमस्यपितृमतो
यागेष्वंकंस्वधाकारःइदगतिक्रमणादिएतैर्नेवा...

॥३६॥

पितॄनग्निष्वात्तांश्चेत्यर्थः॥अग्निं०जति॥एतेनैव कल्पेनेसेतस्यापि पितॄणा
विशेषान्नाग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते नु स्वधेति तु कल्पांतरकाराः य
दात्वग्नये कव्यवाहनाय मंथः तदापि स्विष्टकृदर्थे द्वितीयोग्निः कव्यवाह
नो भवत्येव॥यां दे०यति॥इज्यमानाया देवतायाः हविषः प्रथममवद
यत तदितराभ्यां मुसत्ति क्रमेणावद्यति॥सच०कल्पः॥पुरोडाशेज्यायां
मुक्तः स्त्रीभ्यो वदान कल्पः स एवात्र रयोरपि हविषोरित्यर्थः यदातु सोमा
य पितृमते आज्यं तदा पंचगृहीतेन षड्गृहीतेन वाध्वोवेन सोमपितृमंत
मिष्टुतयारन्न येवावृताहविर्भिर्यजंति॥मंथे०वेव॥इडावदाकालेमं
थे किंचिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मंथमित्यर्थः॥यदा षडाद्यानिडामवद्य
ति षडङ्ग्याचेत्यादि तथा दिडामवद्यति॥मंथं नेसे वव कल्पांतरकाराः त

॥३६॥

देवाः पितरश्चेज्यंत इति॥केदेवा इज्याः के च पितर इतिचेत् प्रयाजादिभिरिज्या
देवाः प्रधानहविर्भिः पितर इति केचित् तन्मंदं प्रधानविषयतयैवोभयं च श्रुतेः॥
यथाउत्तरएणापनीयनिर्वपेदुभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यंत इति अतो य एव प्रधा
ना इज्यास्त एव पितृरूपा देवरूपाश्चेति सत्र्यग्निरामः तत्रोद्दुनेनैव वेदिसंमार्गादयो
पि सन्व्याख्याता भवंति॥ये के०नीति॥यतश्चैवमुभयविधा इज्यास्ततश्च मंत्रे
षु ये देवशब्दा देवतापराः तेभ्यः पितृभ्यः पितृशब्दा पितथा युक्तः प्रयोक्तव्याः यथा
पृथिवी देवपितृयजनीति॥देवानां पितॄणां परिभूतमसि॥इदं देवानां पितॄणां
कर्मणां वां देवेभ्यः पितृभ्यः शाके मिस्यादि॥अत एतल्लिंगात्तयैवोदास्हृतं देवेभ्यः पितृ
भ्य इति॥यथा॥अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रस्याप्रद
र्शितं यथा सन्नमतीत्यर्थः॥ये देवतापरा देवशब्दा स्तान्न सन्नमति यथा बधां

39

॥३२॥

नदेव सवितरित्यादियेचांगु देवता परास्तानपिनसन्नमति॥देवानामेवतत्रेज्य
देवौयजेतिलिंगाञ्च॥अविर्णात्॥अवि०णात्॥अविकारो वा सर्वमंत्रेषु कुतः
परार्थत्वेन्हपरावाक्येतस्याभययेहिदेवाश्वेत्यादिवाक्यश्रवणात्॥इमादि
त्यंवेदिमुद्भूतिउत्तरत एवोपनीयनिर्वपेदित्यादेर्वेषुद्भनानादिविधिपर
स्यवाक्यस्यहिशेषतयाश्रुतमेवतद्वाक्यंअतस्तुतिपरत्वान्नोहेप्रमाण
नचान्नूहेमंत्रवर्णविरोधः पितॄणामपिदेवतात्वादिति अथापराव्याख्या
परार्थपूर्वेप्रैषविधिः परेग्नयेदेवेभ्यइत्यादिवाक्येपियत्शब्दश्रव
णान्नहिएतद्देवशब्दसंयुक्तमंत्रविकारप्रमाणविकल्प्यतेप्राकृतस्मि
न्मंत्रेदेवशब्दस्याभावादविकारइतियस्तुब्रूयात्पृथिवीदेवयजन्नि
त्यादौपरार्थेवेदिस्तुतिपरोवाक्यश्रवणादसमेवताभिधायिनो
देवशब्दस्याविकारइति॥कस्मान्नव्याख्यातमितिप्रतिब्रूयादेनंद ॥३२॥

वानांपरिपूतमसीत्यादिषुसमवेताभिधायितोदेवशब्दस्याविकारप्र
संगात्सर्वसंज्ञाविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेतिनचइष्यदेवतासंबंधोप्रतिपाद्य
नादन्यार्थत्वंपरवाक्यत्वमितिवाच्यं॥तथापीदंदेवानामितिदमुनःसहामुष्य
हिदेवयज्याये स्यादोषप्रसंगात्तस्मादुक्तएवार्थसाधीयान्॥प्रागु०धाति॥
गतः॥एत०यंति॥पितृयज्ञेयान्याहवनीयकार्याणिनान्येतस्मिंनग्नौक्रि
यंते॥यत्तन्यद०ग्निहोघंनरापतितंतदाहवनीयएवक्रीयते॥अग्नी०रति॥
गतः॥सन्न०दीनि॥रवात्वापिभुवमूलएवलुनातिनचोत्सादयति॥इतिव
चनात्॥तत्रमूलंतेराध्यासंमंत्रंकेचित्कुर्वतिनात्रप्रस्तरोग्रास्यःतस्योत्त
रत्रवचनात्॥उपनं०बा॥बर्हिर्भवतीतिशेषः॥वर्षीया०श्च॥अथनेस्व
र्थलक्षपांपरिमापांप्राकृतइध्मोलक्ष्यतेतत्रैवस्याचतत्रैवदर्शितानद
यमर्थःप्राकृतादेध्मादयंप्रकृष्टस्योत्यापामाध्यांभवतीतितथाचद्राघी

३४॥

यः प्रास्तादिति सत्याषाढः ॥ अतिश्च भवति वर्षीयानिध्म इध्मा भवतीति याज्ञिका इ

ति तत्र परिधिद्वित्वकल्पे विंशत्यतिध्मा द्वौ परिधी इति सत्याषाढः ॥ अग्नीन्युंयोगः ॥

तत्राग्निहोत्रहवण्या सह कुंभः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं कपालं पात्री स्थ्य

त्रेद्दपात्र्यो शाखा वा चेति विशेषः ॥ यावदुक्तमेव परस्मिन्कर्मणि पित्र्यधर्मे कृ इष्टं त्व

न्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति दृष्टव्यं ॥ निर्वपण० माम्नातं ॥ उत्तरस्यां स्रुक्यां द्वारं कृत्वा प

त्नीवेदिं कृटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो गार्हपत्यमवस्थितां च्छ कृटा स्यात्प्यावा तयोरेवद

क्षिणतो निर्वपति ॥ दक्षिणाग्नेर्षष्कुरस्येत्यपरं ॥ तथोत्तरत इति ॥ यथा समाम्नातं

सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मंथं

चेति त्रीणि ॥ युगमयीः सर्वा ॥ यवान्स्तुत्यत्सुत्तरत्र वा वाद्वात्वा ॥ अग्नीषोमीयविका रा

च्यते नेपोर्णमासतंत्रो भवति अथे० मते ॥ आज्यमुपांशुयाजधर्मकं मंथस्त्वाग्ने ॥३४॥

त्रेव मंथ इतराभ्यां हविर्भ्यां रुद्धा भवति ॥ मंथमेव वा केवलेनेतरे हविषी त्यु

परे ॥ तत्र चितरयोर्हविषो रिज्जाभ्रंशेनैन दोषः ॥ मंथ० धाति ॥ अवघ्रेण

सर्वे भक्षा इति वक्ष्यति तेनोपहूतामिडां मंथवर्जं भक्षणमंत्रेणावघ्रा

यत तो मथाग्नींहोतुर्हस्त आदधाति ॥ तं हो० नश्चा ॥ तं होतुर्हस्तमेव यथो

क्तेन क्रमेणावजिघ्रंति ॥ तेनैव मंत्रेण ततः प्रस्तरे मार्जयंते ॥ अथा

वाप्रतिपत्त्यंतरमेतद्वशेषिकं मंथस्य नच्छिद्रा दोषः ॥ तथोत्कर्षम

व्यस्य वक्ष्यति अग्रे कभक्षणेत्यादिना सत्याषाढश्चाह मंथमव

घ्राणार्थं परिशिष्येज्जायाति नमार्जनानंतरं स्त्रीभवजिघ्रंति प्रा

शित्रावघ्रायणेत्वस्यचनयन्मंत्रोपलोपानिरन्तः प्राश्नाभिमर्श

नमंत्रावपिलिंगविरोधादिसेके ॥ अपि० मानः ॥ गतः ॥ समर्जंते ॥ वि

३१

॥३९॥

भज्यवामंथंस्वंस्वंअंशमादायावजिघ्रति॥उद०र्येति॥वेधांत्सादितउदकुं
भंआदायपरिषिंचतिसकृन्मंत्रः॥निधा०र्येति॥निधायैवकुंभसपरिषिंच
न्प्रतिपर्येतिनतुहस्तस्थइत्यर्थः॥नन्वेवमसंभवादेवापरिषेकसिद्धेरनर्थ
कः प्रतिषेधः सत्यमनर्थकेस्तथापिलोकिकमेवापमुक्तिप्रकारोवैचित्र्यायकृत
इत्यलमतिनिर्बंधेन॥हवि०मंत्रे॥हविःशेषान्सर्वमंथेउपक्षेप्तुइतरथात्री
नसंप्लुप्स्नायसंभक्ष्यपूर्वोर्मिमनतिर्मर्दनेइष्टव्यः॥रलयोरविशेषःसंभक्षयेतिय
वलू॥त्रीन्०तोये॥प्रपितामहान्परानपित्रीन्पितृन्प्राप्तिलोम्येनत्रिषुपिं
डेषुअन्वाचष्टेपित्रादिकीर्तनानंतरंकीर्तयंतितेषामपिनानामगृहीतंगछ
तीतिवचनात्॥एतत्तेततइविष्ण्वायेचत्वामन्वित्यादिकेचित्तुपरान्पितृन्
प्रपितामहस्यप्रपितामहपितामहस्यपितामहप्रपितामहस्यतत्तेत्यन्वाचक्ष
ते॥उत्त०म्यांवा॥पिंडलेपंहस्तलिप्तंपिंडलेपंनिमृज्यात्रपितरइत्याहयजमा
नः॥ततउद०निष्क्रमणादिसर्वेषां॥अत०ष्ठंते॥यावदनुछ्वसंतस्तावदेस्याप

॥३९॥

द्वीभ्यांवाभ्यासेनाहवनीयमुपस्थायततोगार्हपत्यमुपतिष्ठंते॥एत०रं
ति॥एतयेवपंक्त्या॥परिश्रितंवेदिदेशंप्रविशंति॥अत्रे०नंति॥मंथावघ्रा
णवेदिपरिषेचनेअत्रवाक्रियेयाः॥अव०भक्षाः॥प्राशित्रेडायजमान
भागाअथवघ्रेणेवभक्ष्याःनकेवलंमंथइति॥आज०पंक्त्या॥यदंत
रिक्षमितिगार्हपत्योपस्थानांतमित्यर्थः॥यद०रेति॥पुनःपरिश्रि
तमेति॥विस्र०स्रुचः॥येषांपूर्वविपर्यासःतानिसर्वाणियथापूर्वमे
वकुर्वंति॥अप०णानि॥परिश्रयणानीत्यपनयंत्येव॥ततोन्वाहार्य
इत्याब्रह्मन्त्रस्थास्यामप्रतिपद्यते॥अपो०न्तरं॥व्याख्यातोयमव
र्थ॥स्रुक्०र्वर्ति॥स्रुक्कवाकप्रेषमत्यात्समाप्तेर्निवीताकंठलंबि
तानिकुर्वंतिततःपरंतुयज्ञोपवीतान्येवा॥स्रुक्कंवाकंकेप्रतीतिवच्च

॥४०॥

नात्॥नप॰यंति॥पत्नीसंयाजाभावेपिगछेत्येवाध्वर्युः पश्चात्स्कंधोस्फ्यसा
दयित्वासंपत्नीयंचपत्न्याविनाजुहोति३परिस्तास्फलीकरणहोमाभ्यां
पत्नीसंयाजानंगत्वोन्नेषां॥नस॰होति॥समिष्टयजुरभावेपिबर्हिः
प्रहीयतेक्कालोपलक्षणत्वात्तस्य॥सर्वे॰यते॥अतोन्यसर्वंआह्नण
तर्पणांतंक्रियतेतत्रभर्जनकपालविमोकेयस्थमेकपालंतदपिव्रतउ
त्सुहः॥सति॰यज्ञः॥गतः॥ ॥चतुर्थपटलं॥ ॥प्रति॰रिक्तान्॥व्याख्या
तोयंकरंभपात्रविधौ॥यां॰वं॰यति॥गतः॥तूष्णी॰वंति॥सर्वमेवेषां
तंत्रतूष्णींकंभवति॥तत्रयावंतःपुरोडाशसंयोगिनःपदार्थाःस्तावंतए
वक्रियंते॥यथाविहृत्याग्नीन्परिस्तरणाहृत्यवेदंकृत्वाग्नीन्परिस्ती
र्यपाणिंप्रक्षाल्यपुरोडाशानिपात्राणिस्रुवाज्यस्थाल्योचप्रयुज्यप

॥४०॥

वित्रेकृत्वापात्राणिसंमृज्यप्रोक्ष्यनिर्वापादीनिउत्त॰यति॥गतः॥
तान॰पति॥आप्यलेपंतिनीयाज्यंनिरूप्यपुरोडाशानुहूस्यासंस्कृत्वायांवे
घामासादयति॥ततोमूतेक्षिपति॥धान्याघवपनार्थस्तरणपुंजोमूतं॥मूत॰
पुवा॥गतः॥कोशांकेषां॥वस्त्रादिनिधानार्थोवेत्रादिमयःपेटकादिःकोशः
तस्यपिधानेवासमाप्यहरंति॥एक॰रति॥आहितीयमुत्सुकंएकोत्सुकंमंत्रवर्णा
त्धूपायधूपायमानं॥उत्त॰पति॥सर्वेगछेस्त्वित्रिजोमास्याश्च्यआखुभिरवटेटो
कीर्णाःपांसवः॥आखूत्करः॥आसोध्यायन्॥यदिन्द्रात्तुमान्यजमानस्यात्द्वेष्टि
चेतंतदामनसाध्यायन्नेनामनिर्दिश्यातिदेवदत्तस्तपशुस्तेजुषस्वेति॥यदि॰यात्॥
यदिदयालुःसन्तंमपिशत्रुंनद्विष्यात्तदापिपूर्वतरएवविधिराखुस्तेरुद्रपशुरिति॥
यदिदयालुःसन्तंमपिशत्रुंनद्विष्यात्तदापिपूर्वतरएवविधिराखुस्तेरुद्रपशुरिति॥

सर्वेते पर्येत्तारः प्रत्येकेकमेकैकं पुरोडाशमादाय तान्यूर्ध्वमाकाशमुत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमंत्रेण यजमानस्यांजलौ समोप्य भगस्थेति पुनः समुपादत्ते ॥ एवं त्रिः कुर्वंति ॥ पति० यत्य: ॥ यासा यजमानस्य कन्या यतिका कमा तस्याश्चांजलावेवमेवं त्रिः समावपेयुः समावपनमंत्रस्तु सापि पूर्ववत्सन्नमप्यवदतीत्यर्थः ॥ सन्नमयत्य: सन्नमप्यद्दत्यर्थः ॥ भारद्वाजश्चाह ॥ पतिकामायाअपि समावपेयुरिति ॥ परी० येके ॥ प्रथमपर्यायादुत्तरयोरपि पर्याययोः परिगमनस्याघत्रूभयत्र विकल्पः ॥ तान्मू० षुवा ॥ यद्यपि कोष्णापिधानेनाहृतास्तदापि मूत एव समावपत्य घेयुः ॥ एष० षुवा ॥ आसजति मूते स्थापयति । यद्यद्दू बहूनि वाहृतानि तदापि बहुष्वासजति आतोहीति मंत्रांततः ॥ अपि० म्यंति ॥ द्वयोरेव मूतयोः क्षि

स्याने च विविधलंबिते रत्वा विविधेनैव स्थाणौ वल्मीकवपायां वा मंत्रेणावदधाति ॥ विविधो नाम स्कंधवान्स्थसाधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरभांडानि वहंति तु तः सर्वे अवततधन्वेत्यावर्त्तयेत स्तावं निरुध्यासा स्तिष्ठं तियावता भ्यां एवं त्रिः कुर्वंति ॥ अप० ष्ठते ॥ अपः परिषिच्यापरितो मूलमवस्रावयित्वा व्याख्यातः शेषः ॥ आदि० पति ॥ तेष्वेवाग्निष्वादित्यं निर्वपति ॥ पूर्ववदादित्याग्न्याधेयादित्यवत्स मदशसामिधेन्यश्चतुर्धाकरणकालइत्यादिविधिने त्वथैव रस्तुप्यनेष्यते ॥ दक्षिणांतरवचनात्तथान्यत्रवरदाधानादित्य व भारद्वाजः अश्व० क्षिणा ॥ गतः ॥ गोर्वा० गोवा ॥ सर्वे श्वेतचिन्हमाचोवा तुंगवेः ॥ सिद्ध० ष्ठते ॥ गतः ॥ आग्ना० कामः ॥ एतान्यादित्यस्य काम्यान्यनुनि । वोपानिकामानुसारेण कर्त्तव्यानि कि मेतानि कामबहुत्वे सर्वे सह संसु उद्रीयंतेनेत्याह ॥ एते० पत् ॥ एतेषां ह विषांय मिच्छत्त मेवानु निर्वपेत् ॥ न ततोधिकमित्यर्थः ॥ सिद्ध० ष्ठते ॥ गतः ॥ संति० मेधाः ॥ आदित्यांते संतिष्ठते ॥ काम्यत्वादनुनिर्वाप्यानां ॥ अत्रैमानं ॥ व्याख्याता यंवरुणप्रघासेषु ॥ ॥ पंचमं पटलं ॥ ॥ तता० जते ॥ ततः साकमेधकाला नमर्वणामासा उक्षारा दिक्षनी ये पूर्ववच्चतुर्थेन मा

मासेषु शुनासीरीयेण यजते शुनासीरदेवतासंबंधाच्छुनासीरीयपर्व ॥ तस्य वै
श्व० त्के कल्प्यः ॥ परिभाषया वैश्वदेवप्रकृतित्वे सिद्धेपि कैश्चित् कल्प्यकारे ॥ महाहविः कल्प्या
तिदेशात् निरासार्थं वचनं ॥ सायंदोहभावात्तु सद्यस्कालता मप्यस्येच्छंति ॥ निर्व० पति ॥
पंचसंचाराणि निरूप्याग्नेयं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं इंद्राय शुनासीराय द्वाद
शकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालमिति पंच निर्वपति ॥ वाय० कल्प्यः ॥ तत्रच्छागो रवा
माहृत्य निधाय रात्रावेव वत्सापाकरणं प्रातर्दोहार्थत्वात् ॥ अथे० इति ॥ अथवा पूर्वं पंच
संचाराणि निरूप्य वायव्याय वा गृहस्थस्याश्वरुवत् कल्प्यः ॥ वायव्या प्रतिधुग्वा प्रति
धुगिति सद्यो दुग्धं पयः समाख्यायते ॥ तथा च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमात्रस्य
वोद इति तदश्रितं च भवति ॥ प्रतिधुषा प्रातः सवने श्रितेमाध्यंदिन इति लिंगात् ॥ ए
तदस्मै शुकुरुते लिंगाच्च ॥ तत्र पंच संचरानंतरं दुग्धमात्रं लौकिकं पयो गृहीनिधेयं ॥
आसादनप्रभृतितु सांनाय्यधर्मान् लभंते ॥ तथा च कात्यायनः ॥ वायव्यं पयो लौकि
कं प्रतिधुक् श्रुतेरिति अपणापर्यंतं सर्वेपि संस्कारा सांनाय्यवदित्यन्ये ॥ तत इंद्राय शु
नासीराय द्वादशकपालः ततः सौर्य एककपाल इत्यस्य ॥ नवा० याज्ञो ॥ उत्तरविकल्प्यार्था

नुवाद ॥ पंच० सेके ॥ आहुत देवीभयमिस्यर्थः ॥ स० स० होति ॥ मासनाम्नेस्येकव
चनात् एकैवाहुतिः ॥ भरद्वाज स्वाहा मासनाम्नोसि जुहोति ॥ स० स पो यस्वा
हा ॥ अंहस्पत्याय स्वाहा ॥ द्वादश० गवा ॥ यद्वादशभिर्बलीवर्दैरिसुक्ते कृषति
स द्वादशगावः सीरः षड्गो गवा षड्भिर्योगो यस्य सीरस्य तत् षड्गोगः ॥ तस्य
चोभयस्याज्ञान स्वेति प्रतिगृह्य उष्टा० केषांच्छारः प्रास्य गवाही वाहः उष्टारं वा ॥
ददातीत्यध्याहारसामर्थ्यात् ॥ अश्व० श्वेतं ददातीत्येव विशेषः ॥ अनु० मानं ॥ पौ
र्णमास्येष्टिर्नित्ययोरर्थं साधयतश्चातुर्मास्य ॥ चातु० जेत ॥ सोमाग्निष्टोम
संस्थः पशुषु निरूढपशुविकार प्रमाणासंभावात् ॥ तौ च नित्ययोरर्थं साधय
तः ॥ चातुर्मास्यागत्वात् ॥ कात्यायन बोधायनाभ्यां मंत्रेष्विरप्युक्ता ॥ कात्या
यनस्तावत्सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेतेति ॥ बोधायनश्च पशुसोमावुक्त्वा हस
वनेष्ट्या यजेतेत्सोपमन्यवइति केवलं सवनेष्टिर्नाम सवनदेवतानामिष्टिः सेव

या०क०

रंभासिद्धेः स्वकालापेक्षत्वाच्च॥ पूर्वस्य पंचहोत्रादयश्चास्मिन्काले भवंति सर्वोपवर्गित्वा
त्पशु॥ पशुना० यजेत॥ वर्षे भवं वर्ष्यं वर्ष्ये यजेतेति कोऽर्थः तमाह॥ वर्ष्य० रते॥ यत्र वर्षे संपन्न
सलिलस्तोयाधारः तत्रगतायजेत यत्तेन च यावानुदकार्थस्तं सर्वं तत एवोदकात्तत्कुर्यादि
त्यर्थः॥ एते० जेत॥ एते नैव शुनासीरीयेणैव॥ पर्व० चये॥ ततश्चतुर्षु मासेषु स्यादोया

२४

मासंसंख्यास्ता पर्वभिरेव भवति॥ चांद्रमसा एव मासा संख्येयाः न सौराः सावना वेत्यु
क्तं भवति॥ ततश्चतुर्षु मासेष्विति कोऽर्थः अष्टसु पर्वस्वतीतेषु नवमे पर्वणि यजेतेति॥
तथा चाश्वलायनः॥ पंचम्यां पौर्णमास्यामिति॥ पंच० स्याम॥ अथैतेषामेव चातुर्मास्या
नामावृत्त्या पंचसंवत्सरकालता विधित्स्यते॥ तत्र च क्रियाभूयस्त्वात्स लभ्यस्त्वं मंतव्यं॥
चीनं० मति॥ पुनरारंभमानस्यारंभप्रकारः प्रागेवोक्तः॥ तथारभ्याविरतोऽस्मिन्संवत्सरव
साने ऽष्टाचतुर्थमालभमानो ऽनपूर्ववत् फाल्गुन्या चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा पंचदश्यां

॥४४॥ ॥४४॥

वैश्वदेवेन यजते॥ किं फाल्गुन्यां शु[struck out]नासीरीयेणेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां
वैश्वदेवेन यजते॥ किंतु फाल्गुन्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदे

वेन यजते॥ ततः पूर्ववत्परावपि संवत्सरा विष्टांते सोमेन पशुनावेष्ट्वा विरमति॥ मा
सयजतइति मासं जेह्यात् नायं मासगणनो यां मंतभीष्यइत्यर्थः॥ तस्मिन्नंतराले ह्यता
न्यपि न भवंत्यन्ये॥ चैत्र्यां० मति॥ चैत्र्यां मुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सराविष्टा मासस्यागत
ति विशेषः॥ अथ० काणि॥ व्याख्यास्याम इति शेषः॥ एतान्येव द्विरभ्यस्येदिति व
क्ष्यमाणेन संबंधः प्रस्तुतस्य पुनः प्रयोगोऽभ्यासस्तस्यैव द्विः पुनः प्रयोगो द्विरभ्या
सः यथाव स्यतिताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिरंसो चतुरभ्यस्ताभिश्चाणीइति॥ तद्वयम
र्थ एतान्येव प्रयुक्तानि पंचसंवत्सरिकाणि पुनर्द्विरभ्यस्येत्येवं पंचदशवार्षिका
णि संपद्यंत इति त्रिरभ्यस्येत् विंशतिवार्षिकाण्यपि लभ्यंत इति भावः द्वादशवा
र्षिकमाभूदिति सिद्धत्यवचनात्॥ अथ पंचसंवत्सरिकाभ्यासएव किंप्रमाणं तदर्श
यति विज्ञाभ्यासः सांवत्सरिकाणि तावत्प्रत्यक्षश्रुतानि यत्त्वेषां प्रयोगविधौ त्रिषु सं
वत्सरेष्विति वक्तव्ये त्रिषु त्रिष्विति वीप्सा कृता॥ तद्वचनोभ्यासस्तत्प्रमाणक इत्यर्थः॥
केचिद्भ्यासप्रमाणाभ्रता या वीप्साय द्वितीयादि प्रयोगसाधारण्यात् द्विरभ्यास
नाचदशवार्षिका[illegible]ता॥ त्रिरभ्यासेन पंचदशवार्षिकता॥ चोक्तामिच्छंति सर्वथापि

चौ॰रु॰

॥४५॥

तावत्संवत्सांवत्सरिकेभ्योर्वाक् चातुर्मास्यानामभ्यासो न प्रमाणवानिति द्रष्टव्यं॥
पंच॰ त्रीन॥ पंचसांवत्सरिकेषु तद्द्विवृद्धिषु च द्वयमेतत्प्रतिपर्यायानावर्त्तते॥ किमि
त्यारंभार्थं सदेतद्द्वयं नातिवर्त्तते॥ अत आह॥ एकोपक्रमत्वात्॥ यावतोभ्यासानि
छं तितावतामेकएवारंभः न तु प्रतिपर्यायं भिद्यते तत्कृतोरनयोराहृतिः तदेतद्
प्तांते न दृढयति॥ यथा॰णीया॥ अन्वारंभणीययोर्यावज्जीवप्रयुक्तत्वात्योरप्येकएवारंभ इत्यारंभार्थान्वारंभणीयासकृदेवादौ प्रयुज्यते॥ न तु प्रतिपर्यायमावर्त्तते॥
तद्वदेवात्रैतद्द्वयमिति॥ ॥ इति षष्ठमः पटलः॥ ॥ इति भट्टरुद्रदत्तप्रणीताया
मापस्तंबसूत्रवृत्तौ दीपिकायामष्टमः प्रश्नः॥ रुद्रदत्तचातुर्मास्यसमाप्तं॥ श्रीलक्ष्मी
न्सिंहार्पणमस्तु॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥
शाके वर्षे संवत्॰॥ अब्दनामः कालयुक्तो उत्तमे मननभमासयोः॥ तद्दिनं गुरुवारे
णरुद्रदत्तस्य पुस्तकं॥ श्रीभगवंतार्पणमस्तु॥ श्रीजयईश्वरानूसमर्थ॥ श्रीराम॥
हे पुस्तक नारायण भट्ट आवळे॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥
॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

॥४५॥

57

[OrderDescription]
,CREATED=22.10.20 16:38
,TRANSFERRED=2020/10/22 at 16:44:01
,PAGES=47
,TYPE=STD
,NAME=S0004429
,Book Name=M-863-T. AAPSTAMB SUTRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF